

15208

Գործարկաների
հիշատակարան Գրք

891.99

Հ-66

1884

89/...
Ջ- 66 ռկ.

Կ. Կ.

ՋԻՐՎԱՆՋԱԴԻ

ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

Մի պատկեր վաճառականական կեանքից

ԵՒ

ՀՐԴԵՀ ՆԱԻԹԱԳՈՐԾԱՐԱՆՈՒՄ

Բազուկ մշակներէ կեանքից:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՔԷԼ ԱՊՐԵՍԵԱՆԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՕՐԱԿԵԱՆ ՓՈՂՈՑ, Ե

1884

100%
3/2 3/8

3358

ԽՈՐԻՆ ՅԱՐԳԱՆՔՈՎ, ՆՈՒԻՐՈՒՄ ԵՄ

Պ. ՐԱՖՖԻԻ զրականական գործունէութեան

ՔՍԱՆ ՈՒ ՀԻՆԳԱՄԵԱՅ ՅՕԻԷԼԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ՛

2003

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 12 Декабря 1883 г.
Типографія И. Мартиросіанца. Орбеліан. ул., д. № 5

Ընթերցող Հասարակութեան այն Համակրութիւնը, որին «Մշակ» մէջ տալագրուելու ժամանակ արժանացաւ «Գործակատարի Յիշատակարանից» աշխատութիւնը, առիթ տուեց մեզ տալագրել տալ նորան և առանձին գրքոյիով: Երկտասարդ գրչի այդ առաջին աշխատութիւնը Հայ գրականութեան աղքատիկ գանձարանի մէջ ձգելով, երջանիկ կ'համարենք մեզ, եթէ դորանով մի փոքրիկ ծառայութիւն արել էինք մեր մանուկ գրականութեան:

Կարգաւու սէր, ընթերցանութիւն ժողովրդի մէջ տարածելու Համար ամենից նպատակաշարմար է տալ նրան այնպիսի վիպական գրուածքներ, որոնք և՛ գրաւէին նրանց, և՛ ցոլացնէին իրենց մէջ նորա կեանքի լաւ և վատ կողմեր:

Եթէ տխուր հանգամանքներ արգելք եղան մեզ մեր խոստման Համաձայն անցեալ տարի տալ մեր բաժանորդներին «Կրկնակի Իտալական Հաշուեալ-հոլութիւն» անունով գրքոյիւ: Գոնէ մենք տալով մեր գլխաւորապէս վաճառական և գործակատար բաժանորդներին երկու նոցա կեանքից վեր առած գրքոյի-

ներ, յոյս ունինք որ այդ դէպքում յարգելի պարոնները չ'են տրտնջալու մեր ընտրութեան մէջ։

Շուտով մենք նոցա կ'տանք և երրորդ գրքոյի, կամ դարձեալ մի վէպիկ նոցա կեանքից և կամ մի Համառօտ «Հրահանգ Հաշուեալահութեան»։

Ներկայ գրքոյի մէջ մենք առանձին թերթիկներում տնագրեցինք ըստ ցանկութեան մեր բաժանորդների և նորա անուններ։ Միայն կ'ներեն մեզ եթէ մենք նրանց տպագրել չ'տուեցինք ուղղակի գրքոյի մէջ. ոչ մի եւրոպական գրքի մէջ մենք այդպիսի ցուցակների չ'ենք հանդիպում։

Աբէլ Ասրէսեան

Գ Ո Ր Ծ Ա Կ Ա Տ Ա Ր Ի

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն Ի Ց

I.

ազար ութ հարիւր վաթսուն և ութ
թուականի գարնանային մի պարզ և
գեղեցիկ օրերից մէկն էր, երբ Ես Շ.
քաղաքում աւարտեցի իմ ուսման ըն-
թացքը հռչակաւոր տէր-Վահակի ու-
սումնարանում: Այդ օրը ինձ համար
այնքան նշանաւոր էր, Ես ինձ այնքան ուրախ և
բաղդաւոր էի գգում, որ նրա ամենայն մէկ ժամը
սկստի տպաւորված մնայ յիշողութեանս մէջ մինչև
իմ կեանքի վերջը: Չորս տարի շարունակ տէր-Վահակի
ձեռքում տանջվելուց յետոյ, չորս տարի նրա բարբա-
րոսական ֆաւրիսիայի տակ չարչարվելուց յետոյ, բնա-
կան է, որ ինձ անսահման բաղդաւոր սկստի համարէի
այդ օրը, երբ վերջապէս ազատվել էի անխելճ տէր-
տէրի ինկվիզիցիայից: Եւ ինչ երկարացնեմ, Ես թեւեւ
չունէի, որ ուրախութիւնիցս թռչէի, երբ հօրս գնած մի
ֆունտ թէյը յանձնելով տէր հօրը երբ շնորհակալու-

Թեան նշան ինձ տուած կըթուլթեան համար, վերջին անգամ համբուրեցի նրա կոշտ և զարհուրելի ձեռքը ու դուրս թռայ ուսումնարանից։

Ես մեր տան հերոսն էի այդ օրը, ոչ ոք իմ եղբայրներէց կամ քոյրերէց իրաւունք չունէր որ և իցէ կերպով կաշել իմ քէֆին։ Ամենքը դէպի ինձ սիրով և յարգանքով էին վերաբերւում և ինչպէս կարող էին չը յարգել, քանի որ նրանց մէջ ամենակըթւածը և ամենազիտունը ես էի։ Քանի որ ամբողջ ճարտասանութիւնը և Նարեկը գլխից մինչև վերջը անցել էի։ Բոլորը հաւաքւած իմ շուրջը փափայլում էին ինձ։ Մայրս խկոյն ինձ համար սկսեց պատրաստել իմ սիրած կերակուրը, հայրս խոստացաւ հէնց այն օրը գնել ինձ համար մի նոր բաձկոն (արխալուղ)։ Մի խօսքով մեր ընտանիքի մէջ այդ օրը անխտիր ամենքի սիրոյ և փառքշութեան առարկան ես էի։ Ամենքը ինձնով էին զբաղւած, ամենքը աշխատում էին ինձ հաճոյանալ ամենայն կերպ։ Իսկ ես, ինչպէս վայելում է հերոսին, աշխատում էի պահել ինձ խիստ լուրջ և վեհանձնւոյն սեպհական արժանաւորութեան զգացմունքներով։

Հայրս չը նայելով իր աղքատութեան՝ այդ օրը խիստ առատաձեռն էր դառել։ Նա հրամայեց մօրս՝ բացի իմ սիրեցեալ կերակուրից, պատրաստել և մի ուրիշ տեսակ կերակուր։ Նա մտադիր էր այդ օրը հրա-

ւերել մեր բարեկամներէց մի քանիսին՝ իր անդրանիկ որդու ուսման առիթով կատարւող ուրախութեան մասնակից լինելու, մի և նոյն ժամանակ խորհրդակցելու նրա ապագայի վերաբերմամբ։

— Հարկաւոր է, ա՛յ կնիկ, հէնց այսօր որոշել, թէ այսուհետև ինչով պիտի պարսալի Խաչին։ Ծեծը երկաթը քանի որ նա տաք է» ասում է առածը։ Պէտք չէ լոյլ տալ, որ նա մի օր անգամ անգործ մնալ, կարող է ծուլանալ ու այնուհետև դժուար կը լինի նրա համար մի գործի կաշել։

Մայրս համաձայն չէր հօրս այդ մտքի հետ։ Նա ուզում էր, որ ես գոնեա մի ամիս տանը հանգիստ ապրէի և փորձեց հակառակել նրա կամքին, բաց ինչպէս կարող էր իմ հօրս նման մարդու ասածին կինը հակառակել։ Նա այնպէս գոռաց խեղճ կնոջ վրա, որ նա տեղն ու տեղը լռեց ստրկութեամբ, ինչպէս ամենայն ժամանակ։ Իսկ ինչ վերաբերում էր ինձ, ես այդ օրը այնքան ուրախութիւնից շուրաւմ էի, որ չը գիտէի թէ ինչ մտածեմ։ Ես բաւական էի միայն նրանով, որ վերջապէս ազատուել էի տէր Վահակի Փալաւխկայից։

Այսպէս թէ այնպէս մօտեցաւ կէսօրվայ ժամանակը։ ձաշը արդէն պատրաստ էր։ Որովհետև այն ժամանակ մեր քաղաքում միմիայն հարուստներն յոնելումն էին գտնվում աթոռներ, ռեզաններ և ուրիշ եւրօպական կահ կարասիք, իսկ աղքատները դեռ ապրում

էին հին ասիական եղանակով, այդ պատճառով մենք
ևս՝ իբրև աղքատ ընտանիք՝ ապրում էինք վերջին եղա-
նակով։ Մայրս մեր բաւական ընդարձակ սենեակի յա-
տակի վրա տարածելով կոստազոյն սիւռոցը, ծածկեց
նրա երեսը զանազան տեսակ համեստ, էփանազին,
բայց համեղ ուտելիքներով և մրգեղէններով։ Հայրս
սոս սում էր հիւրերին, իսկ ես անհամբերութիւնից քեզ
էր մնում, որ տրաքվէի։ Այդ օրը ուրախութիւնիցս շատ
դէս ու դէն վազվզելով, յօգնել էի և սաստիկ քաղցել։
Նս գայլի ակորժակով սպասում էի այն ըուպէին, երբ
պիտի վերջապէս ձեռքս հասցնէի իմ սիրեցեալ կերա-
կրին։

Վերջապէս հիւրերը եկան և ամենքը, առանց
երկարացնելու, ծաղատտակ շարվեցին փափուկ մինդար-
ներն վրա սեղանի շուրջը։ Հայրս ինձ հրամայեց ոտի
վրա ծառայութիւններ անել։

Նշանաւոր էր այդ օրը։ Նս այն ժամանակից մինչև
այսօր ևս չեմ մտաբերում իմ կեանքում մի այնպիսի
զուարճալի օր, չը նայելով որ այժմ բազմապատիկ
բաղդաւոր հանգամանքներում եմ ապրում։ Հիւրերը մի
մի բաժակ օղիով շնորհաւորեցին հօրս իր որդու վերա-
բերութեամբ, իսկ ինձ օրհնեցին հազար տեսակ օրհ-
նանքներով։ Մի քանիսը նրանցից ինձ շատ խրատներ
տուին իմ ասլագայ կեանքը խելօքութեամբ և խոհե-
մութեամբ վարելու մասին։ Նս այդ խրատներից միայն

մէկն եմ յիշում, նա ինձ վրա խիստ խորը տպաւորու-
թիւն արաւ և ես երբէք չեմ մոռանայ այդ խրատը։
Նա մինչև այսօր եղել է իմ կեանքի զեկալարը, նոյնը
պիտի մնայ և մինչև իմ մահը։ Խրատողը մեր հարեան
մանրավաճառ Թորոսն էր. մի, ինչպէս պատմում էին,
թէ և շատ խորամանկ և խարդախ, բայց չարագանց
խելօք՝ մարդ։

— Ո՛ւր որ լինես, ինչ գործն որ կալես— ասաց նա—
աշխատիր քեզանից մեծերի հաւատարմութիւնը գրաւել
դէպի քեզ խոնարհութեամբ, լուութեամբ։ Առաջին քո
հօգսը լինի մեծերիդ աչքում սիրելի դառնալ փաղաք-
չելով, կեղծաւորելով, շողոքորթելով։ Զը թոյլ տաս, որ
քեզ խաբեն, բայց աշխատիր որ ամենայն ժամանակ
ինքդ ուրիշներին խաբես քո խելքով։ Այնտեղ, ուր տես-
նես թէ մի կուպէկի անգամ շահ ունես, ամենայն մի-
ջոց գործ դիր այդ շահը չը կորցնելու։ Վնաս չունի,
հարկաւոր եղած ժամանակ սուտ էլ ասա, միայն թէ
մէջտեղ շահ ունենաս։ Վերջապէս միշտ մտաբերիր
Քրիստոսն այն պատուէրը թէ «եղէք խորամանկ ինչ-
պէս օձ, իսկ միամիտ ինչպէս աղաւնի»։

Այս խրատը խիստ երկար ու բարակ էր, զարդա-
րուած զանազան առակներով։ Բայց ես աւելորդ եմ
համարում նրան ամբողջովին գրել այստեղ, որովհետեւ
եւ գործնական մարդ եմ և ժամանակ չունեմ իմ յիշա-
տակարանը լցնել զանազան մանրամասնութիւններով։

Նս այդ չիշատակարանը սկսել եմ նրա համար, որ նրա մէջ գրեմ աչն, ինչ որ իմ կեանքի մէջ եղել է նշանաւոր և հետաքրքիր, որպէս զի մի ժամանակ իմ որդիքս կարդան և իմանան, թէ ինչպէս մարդ է եղել իրանց հայրը:

Ճաշը վերջանալուց չետոյ՝ հայրս իսկոյն և եթառանց երկարացնելու խօսք բացեց հիւրերի հետ իմ ապագայի մասին: Սկսվեց երկար ու բարակ խորհրդակցութիւն: Որովհետև հիւրերի գլուխները գինով մի փոքր տաքացել էին,—այդ պատճառով իմ ապագայի հարցը դարձաւ նրանց համար խիստ վիճաբանութեան առարկայ: Նս մի կողմ քաշված լուռ ու մունջ խորին ուշադրութեամբ ականջ էի դնում նրանց խօսակցութեան: Հայրս յայտնեց աչն միտքը, թէ մտադիր է ինձ որ և իցէ արհեստի տալ, բայց չը գիտէ ո՞րն է արհեստներից աւելի մաքուրը և մի և նոյն ժամանակ արդիւնաւէտը: Մեր հիւրերի թւում կար մի դարբին, որի որդին ինձանից մի տարի առաջ աւարտելով սւսումը նոյն տէր Վահակի մօտ՝ պարապում էր իր հօր արհեստով: Այդ մարդը խորհուրդ էր տալիս հօրս, որ նա ինձ նոյնպէս տայ երկաթագործութեան որ և իցէ ճիւղը սովորելու: Բայց մանրամասնաւ թորոսը, որի տուած խրատը վերի գրեցի, խիստ ընդդիմացաւ դարբնի այդ մտքին: Նա ասաց, որ արհեստը դատարկ բան է, թէ նա փոր չէ կշտացնում, բայց միայն մարդու կեանքը մաշում է և օրինակ բե-

րեց նոյն իսկ իր արհեստի նշանակութիւնը պաշտպանող դարբնին:

—Դու ինքդ, պ. Մարութ—դարձաւ նա դարբնին—մեր քաղաքի մէջ ամենաառաջին արհեստաւորն ես համարվում, բայց լինչ ես առաջացրել մինչև այսօր, որ կեանքիդ մեծ մասը արդէն անցել է: Ինչ ես առաջացրել, ասան անսնեմ, որ ուրիշներին էլ խորհուրդ ես տալիս արհեստ սովորելու շարունակեց նա տաքացած: Չը նայելով որ անդադար ծանր մուրճը ձեռքումդ, կրակի առաջ, արին քրտինքի մէջ տաք երկաթ ծեծելով գիշեր ցերեկ չարչարվում ես—քո ընտանիքը շաբաթական գոնէ մի անգամ տաք կերակուրի երես չէս տեսնում: Չէ, ես հակառակ եմ ամենայն տեսակ արհեստների և եթէ ես որդի ունենայի, թէկուզ ինձ սպանէին, ես նրան չէի թողնի, որ արհեստաւոր դառնար: Արհեստը բացի նրանից, որ նիւթապէս չէ ապահովում մարդուս, նա մինչև անգամ բթացնում էլ է նրան: Ինչի է նմանում արհեստաւորը մի հասարակութեան կամ հանդիսի մէջ, եթէ ոչ դարմանով լցրած մի տոպրակի: Նա ոչ կահոնաւոր կերպով խոսել գիտէ, ոչ քաղաքավարի շարժվել և ոչ էլ իրան անձը մաքուր պահել: Արհեստը մարդուս չէ կրթում, այլ մի տեսակ կենդանի է դարձնում:

Այդ կծու նկատողութիւնը արհեստի վերաբերութեամբ մանրամասնաւ թորոսը կարծես թէ հէնց դիտ-

մամբ էր անում, որ խեղճ դարբնին վերաւորի: Գարբինը խիստ ամօթխած մարդ էր, նա լսելով այդ կոշտ խօսքերը՝ կարմրեց և ոչինչ չը կարողացաւ պատասխանել:

Երևում էր, որ ինքը ևս զգում էր իր ոչնչութիւնը հարատ հակառակորդի առաջ:

Հայրս երկար վիճաբանութեան վերջ դնելու և հարցը միանգամից վճռելու համար՝ հարցրեց.

—Այժմ, պարոններ—ասացէք, ինչ խորհուրդ էք տալիս իմ Խաչիկ համար, ի՞նչ պարապմունքի տամ նրան, որ ապագայում մարդ դառնայ:

—Վաճառականութեան—պատասխանեց ամենից առաջ մանրավաճառ Թորոսը:

—Բայց վաճառականութեան համար չէ որ դրամագլուխ է հարկաւոր, իսկ ես, ինչպէս դուք գիտէք, մի աղքատ մարդ եմ:

—Փոյթ չէ, տուր մի հարուստ վաճառականի խանութ գործակատարի պաշտօնով, նա այնտեղ առևտուրը քիչ թէ շատ սովորելուց յետոյ, ինքը կարող է վերջ ի վերջոյ սովորել փող ձեռք բերելու հնարը և ժամանակով վաճառական դառնալ, միայն հարկաւոր է երկար համբերութիւն ունենալ:

—Այդ ինչպէ՞ս կարելի է, դարձեալ ես չեմ հասկանում թէ դատարկ ձեռքով նա ի՞նչ կարող է անել—հետաքրքրվեց հայրս չը կարողանալով Թորոսի խօսքերից մի բան հասկանալ:

—Աշխարհում անկարելի բան չը կայ—հակառակեց մանրավաճառը: Ես ինքս տասը տարի մի մանրավաճառի մօտ գործակատար եմ եղել դատարկ ձեռքով և ինչպէս տեսնում էք՝ ինքս այսօր մանրավաճառ եմ և, վառք Աստուծոյ, մօտ տասը հազարի կարողութիւն ունեմ: Բայց ես դեռ ոչինչ, համեմատելով ուրիշների հետ: Մտիկ տուէք մեր քաղաքի նոյն իսկ ամենաերևելի վաճառականներին, նրանցից ո՞ր մէկն է լիք գրպանով եղել առաջ.—Ամենքն էլ իրանց ժամանակին գործակատարներ կամ խանութի ծառաներ են եղել, իսկ այժմ ամեն մէկը հարկւր հազարների առևտուր է անում: Վաճառականութիւնը մի այնպիսի պարապմունք է, սր ինքն է սովորեցնում սիրողին փող աշխատելու հնարը. հարկաւոր է միայն գտնել նրա գաղտնիքը, այնուհետև ամենայն ինչ ինքն ըստ ինքեան հեշտանում է:

—Եւ ի՞նչ գաղտնիք է, այդ պարոն Թորոս—հարցրին բոլորը գրեթէ միաբերան:

—Ձեզ համար արդէն ուշ է հասկանալ այդ գաղտնիքը, ձեր ժամանակը արդէն անցել է, իսկ Խաչիկ կարող է շուտով հասկանալ: Թող միայն սիրով կաշի այդ գործին, և թող սրանից առաջ իմ առած խրատները իր ականջում միշտ պահի և երբէք չը մոռանայ, այնուհետև այդ գաղտնիքը նրա համար հեշտութեամբ կը սլորգվի:

Մինչդեռ սրանք այդ վիճաբանութեան մէջ էին,

ես ևս սկսել էի արդէն մտքումս խորհել իմ ապագայի մասին: Մանրավաճառ Թորոսի խօսքերը ինձ համար խիստ խորհրդաւոր էին. ես չէի հասկանում այդ խօսքերի նշանակութիւնը: «Այն ի՞նչ գաղտնիք է, որը կարող եմ ես գտնել վաճառականութեան մէջ» մտածում էի ինքս ինձ: Այդ գաղտնիքը սկսեց ինձ խիստ հետաքրքրել, այնպէս որ փոքր էր մնում, որ ես համարձակվէի բերան բանալ և խնդրել հօրս, որ նա հետեւի Թորոսի խորհրդին և թոյլ տայ ինձ մտնել գործակատար մի վաճառականի մօտ, որպէս զի իմանամ թէ ինչու՞ն է կայանում փող ձեռք բերելու գաղտնիքը: Բայց ես ի՞նչպէս կարող էի բերան բանալ ինձանկը մեծերի մօտ: Այդ կը լինէր իմ կողմից մի աններելի յանդգնութիւն և ես հեշտ չէի սլո՞ծնի իմ հօր ձեռքից: Բարեբաղդաբար, առանց իմ միջամտութեան, բանը փոխվեց իմ ցանկացածի համաձայն: Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ամենքը, և հարկ է, ըացի դարբին Մարութից, որը մինչև վերջը լռութիւն էր պահում, — համաձայնեցին, որ ինձ համար լաւ կը լինի մտնել վաճառականական ասպարէզ, քան թէ որ և իցէ արհեստ սովորել: Հայրս վճռեց ինձ յանձնել մեր քաղաքի այդ ժամանակվայ ամենայայտնի վաճառական Աղա Գուլամեանցների մանուֆակտուրայի մագազինը գործակատարի պաշտօնով:

Թէև ես չը գիտէի այն ժամանակ թէ ի՞նչ ասել

է վաճառականի գործակատար և ինչու՞ն է կայանում նրա պարագմունքը, բայց խիստ ուրախացայ հօրս այդ վճռով: Առաջին՝ ինձ հետաքրքրում էր մանրավաճառ Թորոսի ասած գաղտնիքը և երկրորդ՝ որ ճշմարիտը խոստովանած՝ երբէք ես հակումն չունէի դէպի որ և իցէ արհեստ: Ճշմարիտ է, ես այն ժամանակ խիստ տհաս էի, որ կարողանայի ճիշտ գաղափար ունենալ արհեստների նշանակութեան մասին, որովհետև իմ տասն և եօթ տարին դեռ չէր լրացել, սակայն իմ ուղեղը այնքան էլ անգարգացած չէր, որ չը կարողանայի գէթ հասարակ համեմատութիւններ անել: Ես նոյն բոլորի սկսեցի մտքումս համեմատել դարբին Մարութին՝ մանրավաճառ Թորոսի հետ, ակամայ երևակայելով իմ ապագան իրականացած այդ երկու մարդկանց մէջ: Մէկը սրանցից իմ աչքի առաջ՝ կանգնած էր առողջ, չաղ, ինքը մաքուր, հագուստը նոյնպէս մաքուր և նոր, փորը կուշտ, գրպանը միշտ լիք, յարգտնքը և պատիւը հասարակութեան մէջ համեմատաբար աւելի: Որին, խօսելու ժամանակ, ամենքը ուշադրութեամբ ականջ էին դնում, թէև խօսէր չմարութիւն, որը հանդէսներում իր ընկերների մէջ առաջին տեղն էր նստում, ինչպէս և նոյն օրը մեր տանը: — Սա մանրավաճառ Թորոսն էր: Իսկ միւսը նրա մօտ կոշտ ու կոպիտ, միշտ տխուր, դէմքը նիհար և ժամանակից առաջ պղկած, վիզը և երեսը սեւացած, ձեռքերը քարի նման կոպտա-

ցած: Միշտ կեղտոտ և անվայելուչ հագուստի մէջ, որը հասարակութեան մէջ, ինչպէս և նոյն օրը մեր տանը, ոչ մի յարգանք և համակրութիւն չէր վայելում: Որին խօսելու ժամանակ ոչ ոք չէ կամենում լսել և շատ անգամ ծիծաղի առարկայ է դառնում: Որը գիշեր ու ցերեկ ֆիզիկական աշխատում է տնային կենդանոց առելի, բայց և այնպէս հազիւ հազ է կարողանում իր ընտանիքը կերակրել:—Սա դարբին Մարութն էր: Որքան զանազանութիւն սրա և առաջինի մէջ:

Հասկանալի է, որ այդ երկուսից առաջինի կեանքը նախանձելի էր և եթէ մէկը նոյն բոսիկին ինձ հարցնէր, թէ «Խաչի, որը կը կամենաս լինել. մանրավաճառ Թորոսը թէ դարբին Մարութը,» պարզ է որ առանց երկար մտածելու ցը ցանկանայի լինել առաջինի տեղ: Այդ պատճառով ես խիստ ուրախացայ երբ հայրս ինձ գիմեց:

—Խաչի, քո վիճակդ որոշվեց. վաղվանից քեզ պիտի յանձնեմ վաճառական Աղա Գուլամեանցներին մագաղինը: Այնտեղ դու գործակատար պիտի լինես: Արե՛, Թորոս աղի և միւսների ձեռքը համբուրիր, նրանց բարի և անկեղծ խորհրդի փոխարէն:

Ես խոնարհութեամբ կատարեցի հօրս կամքը, բոլորի ձեռքը մի առ մի հերթով համբուրելով: Խոստովանում եմ, որ երբ հերթը հասաւ դարբին Մարութին, ես հազիւ հազ կարողացայ զսպել իմ զգուանքը տես-

նելով նրա կեղտի ծաւրերով ծածկված ձեռքը: Ես դժուարութեամբ իմ շրթունքները ծայրերը հասցրի նրա կողմի մատերին: Մանրավաճառ Թորոսը ճակատս համբուրելով և օրհնելով, մի անգամ ևս կրկնեց իր խրատը:

—Խոնարհ և հլու հպատակ կը լինես Աղա Գուլամեանցներին, կը կատարես այն, ինչոր կը հրամայեն: Չը խաբլես, բայց աշխատիր խաբել, միայն զգուշութեամբ և խոհեմութեամբ, որ չը պարզվի: Թեքվիր և ծովիը ինչպէս օձ, բայց միամիտ ձեացրու քեզ ինչպէս ոչխար և դու շուտով կը մտնես Աղա Գուլամեանցները գրպանը:

II.

Ուրախութենից գրեթէ ամբողջ գիշերը շարունակ անկողնիս մէջ տրորվում էի այս ու այն կողմը, ստեղծելով երեւակայութեան մէջ հազար տեսակ պատկերներ իմ ապագայ կեանքից և մտածելով զանազան տեսակ ծրագիրներ այս կեանքի ուղղութեան մասին: Լուսադէմին քունը յաղթեց ինձ և ես մի երկու ժամ քնեցի:

Արեգակը բաւական բարձրացել էր: Երբ ես զարթեցի շատաւով վեր լուսայ անկողնից, երեսու լուսցի և սկսեցի շրթերս հագնել որպէս զի պատրաստ լինեմ հօրս առաջին հրաւերին, որի հետ ես այն օրը պիտի գնայի

Աղա Գուլամեանցները մագազինը: Հայրս հէնց առաջին երեկոյեան, մեր հլերերը ցրվելուց լետոյ արդէն գնացել էր մագազին և այնտեղ իմ մասին խօսել:

Թէ ինչ պայմաններով ես պիտի ծառայէի Աղա Գուլամեանցները մօտ, որքան ռոճիկ պիտի ստանայի, այդ ինձ չը յայտնեց Հայրս: Միայն երբ մենք հասանք մագազինը և նա իմ ձեռքս բռնելով յանձնեց Մախար աղին, այսքանը լսեցի նրաբերանից իմ մասին:

—Այսուհետև, Մախար աղա, այլ ևս սա իմ որդին չէ, այլ քոնը, յանձնու՞մ եմ նրան ոտով գլխով քեզ: Վարվիր նրա հետ, ինչպէս դու գիտես, միայն թէ ժամանակով մարդ դառնայ քո ձեռքում:

—Մարդ դառնալը կախված է իրանից: Եթէ խոնարհ, ղոչաղ, խօսք լսող կը լինի, է հարկէ, ժամանակով մի կտոր հացի տէր կը դարձնեմ, իսկ եթէ ոչ՝ մեղքը իր վզին: Իմ ձեռքում շատերն են մարդ դառել և շատերն էլ մարդ դառնալու մօտիկ են, եթէ քո որդին էլ լաւ կը ծառայի ինձ, իմ հրամաններս խոնարհութեամբ կը կատարի, կարող է ժամանակով նրանց նման լինել:

Աղա Գուլամեանցը այդ խօսքերը արտասանեց մի այնպիսի անդորր ինքնավստահութեամբ և աներկբայ եղանակով, որ ես զգում էի, թէ կանգնած եմ մի գերբնական ոյժի առաջ, որը լիրաւի, եթէ ուզենայ կարող է ամենայն ինչ անել ինձ համար:

Հայրս գլուխ տուեց ու հեռացաւ, ես մնացի մագազինում:

Մագազին ասված բանը մի լայն և ընդարձակ խանութ էր չորս մեծ դռներով և մի քանի պատուհաններով: Նա լիքն էր գանազան տեսակ թանկագին և էժանագին ապրանքներով սխաժ ամենաընտիր արտասահմանեան նուրբ գործուածներէից մինչև Ռուսաստանի ամենահասարակ կտորները: Գեռ մինչև այն օրը կեանքումս տեսած չը լինելով այդչափ հարստութիւն միատեղ՝ ես բերանս բաց՝ շուարածի նման, նայում էի այս ու այն կողմը ինչպէս մի գիւղական մանուկ, որ առաջին անգամ մտնելով քաղաք, աչքերը ճըզզած չը գիտէ բարձրաշէն տներէից ո՞ր մէկի վրա դադարեցնէ իր ուշադրութիւնը: Բայց ամենից աւելի գրաւեցին իմ ուշադրութիւնը զաստօլկայի վրա շարած ապակեայ պահարանների մէջ կանոնաւոր կերպով դասաւորած գանազան տեսակ ոսկեղէնները և թանկագին քարեղէնները, որոնց գրաւիչ փայլը կարծես թէ մի տեսակ կախարդական զօրութիւնով կաշկանդում էր իմ ուշք ու միտքը: Առաջին անգամ այստեղ զգուկեցին իմ մէջ շահասիրական զգացմունքները և ես սկսեցի իմ մտքում նախանձել աղա Գուլամեանցներին, որոնց բաղդը պարգեւել էր այդչափ հարստութիւնս: «Ախ, եթէ իմը լինէր այդ հարստութիւնը—սկսեցի մտածել ինքս ինձ նայելով ազահ աչքերով թանկագին իրեղէններով լի պա-

Հարանների վրա—որքան բաղդաւոր կարող էի լինել ես: Գոնէ միայն այսքան ոսկեղէնների կէսը ունենայի, արդեօք ինչեր չէի կարող անել նրանցով: Ի հարկէ, եթէ իմը լինէր, ամենից առաջ ձեռք կը բերէի մի քանի ձեռք լաւ հագուստներ թէ ինձ համար և թէ իմ ընտանիքի համար: Կարող էի մինչև անգամ խանութ բանալ ու ինքս էլ վաճառական դառնալ, տարեկան մի անգամ ուրիշների պէս Ռուսաստան գնալ, շատ լաւ-լաւ քաղաքներ տեսնել:

Մինչդեռ ես այդ մտածմունքներն տակ իմ պատանեկական երեակայութեան մէջ կառուցանում էի մէկը միւսից շքեղ օգային ամրոցներ, յանկարծ,— ո՛հ իրականութիւն,— մէկ էլ տեսնեմ մէկը շինքս մի ապտակ տուեց: Յետ նայեցի տեսնեմ Մակար աղան է:

— Ի՛նչ ես հայցմանի պէս ռեխդ ծռել ու նայում, արի այստեղ:

Այս ասելով, նա կոպտութեամբ բռնեց իմ թևից և քաշեց զաստօյկայի ներսի կողմը, ուր շարված էին մի քանի գործակատարներ մաքուր հագնված:

— Գրեգոր այս տղան այսօրվանից մտել է ինձ մօտ ծառայելու: Լաւ մտիկ արած սրան, ա՛հ ես մագաղինում ինչ նրա անելու գործ կայ յանձնիր, որ կատարել: Կարգաւ գրել գիտէ, կարող է հաշիւներ արտագրել, բայց առ այժմ հարկաւոր չէ նրան այսպիսի գործեր յանձնել, թող մի քանի ժամանակ ուրիշ բաներով պարտավրի մինչև որ տեսնենք ինչպիսի պտուղ է:

Աղա Գուլամեանցը այս ասում էր գործակատարներէց մէկին, մի կարճահասակ 22—24 տարեկան երեւոտասարդի:

Մագաղինի տառջ, փողոցի վրա, գործակատարներէց մի քանիսը զբաղված էին Ռուսաստանից նոր ստացած ապրանքների հալիւր բանալով: Գրեգորը ինձ պատուելեց մի ուրիշ փոքրիկ տղայի հետ—որը ինչպէս երևում էր մագաղինում մանր գործեր էր կատարում.— բացված կտորները ներս բերել և հաւաքել մագաղինի մի անկիւնում: Նս մի կողմ ձգեցի գդակս և սիսեցի կատարել այդ առաջին պատուէրը: Որպէս զի իմ զօշադրութիւնս ցոյց տամ Մակար աղին, որը այդ ժամանակ կանգնած մտիկ էր անում ապրանքներին, ես ըսկսեցի որքան կարող էի եռանդով գործել: Մինչդեռ ինձ հետ կրող միւս տղան ամենայն անգամ վերցնում էր երկու կամ երեք կտոր ապրանք, ես աշխատում էի երկու անգամ նրանից աւելի բարձրացնել և երկու անգամ արագ վազել: Նս կարծում էի թէ շուտով Մակարաղայի բերանից կը լսեմ մի գովասանական խօսք իմ աշխատասիրութեան մասին, բայց սխալվեցի: Մակարաղան ոչ միայն ինձ չը գովեց, այլ մինչև անգամ ուշադրութիւն էլ չէր դարձնում ինձ վրա: Նս մտաբերելով մանրամասնաւ թորոսի խրատը թէ «համբերի», չը վհատվեցի և սիսեցի աւելի ու աւելի եռանդով գործել:

Կէսօրվայ ժամանակ էր: Նշանակը չը նայելով որ

1004
31278

գարնանային էր, սակայն շոքը անտանելի էր. քրտինքը, շատ վազվզելուց, սկսեց երեսուկս աղբիւրի նման թափվել: Ձեռքերս, որ մինչև այն օրը սովորած չէին երկար աշխատութեան, շատ ապրանք կրելուց բոլորովին թուլացան, ոտքերս շատ գնալ և գալուց յոգնեցին և ծալծրվում էին: Բայց ես ուշադրութիւն չէի դարձնում. այլ որքան կարելի էր աշխատում էի մինչև վերջը քաջութեամբ կատարել ինձ յանձնված գործը: Առաջին օրն էր, հարկաւոր էր աշխատասիրութիւն ցոյց տալ:

Վերջապէս անաւանքները վերջացան:—Նս Գրեգորի պատուէրով, կանացի զգուշութեամբ հաւաքելով հակերից մնացած թոկերի կտորտանքը, փսիւթները մի կողմ դնելով և մաքրելով մազազինի առաջը սիւնված յարդից, ձեռքերս ու երեսս լուացի ու իմ տեղը կանգնեցի:

Մազազինում գործակատարներէց ամեն մէկը ունէր իր նշանակուած տեղը: Գրեգորը, իբրև ամենամեծ գործակատար, բռնած ունէր ամենա առաջին տեղը, այն է, դրամարկի մօտ: Նա աղա Գուլամբանցներէ խանութի գանձապահն էր: Նա էր ստանում փող մուշտարիներէց և նշանակում հաշվամատեաններում, նոյնպէս նրա ձեռին էր մազազինի բոլոր ծախքը: Գրեգորից հետո աստիճանաբար կանգնած էին մնացեալ գործակատարները թուով չորս հոգի: Մէկը ոսկեղէններէ մօտ, միւսը մի քանի քայլ հեռու սրանից մանուֆակտուրայի

ապրանքներէ թանկագին կտորներէ մօտ, երրորդը և չորրորդը համեմատաբար էժանագին ապրանքներէ կողմ: Աղա Մակարը ինձ հրամայեց տեղ բռնել սրանց բոլորի վերջում և պատուիրեց ամենավերջին գործակատարին, որ ինձ սովորեցնէ առևտուրի եղանակը, այսինքն մուշտարիների հետ խօսելու և վարվելու ձևը, չեթ կամ ուրիշ կտորներ չափելու արուեստը և այլն:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն պատանուն, որը ինձ հետ դրսից ներս ապրանք էր կրում, նա կանգնած էր գաստօյկայից դուրս դէպի դրան կողմը: «Ուրեմն մի բան նկատել է իմ մէջ Մարկար-աղան, որ հէնց առաջին օրը ինձ իրաւունք է տալիս մտնել գաստօյկայի ներսը» — մտածեցի ես: Նս նկատեցի դրան մօտ կանգնող պատանու դէմքի վրա դժգոհութեան ժպիտ և իսկոյն հասկացայ, որ նա ինձ նախանձում էր:

Իրեկնադէմին աղա Գուլամբանցը վերադառնալով շուկայից՝ հրամայեց մազազինը կողպել: Գործակատարները կատուի արագութեամբ կատարեցին նրա հրամանը և մի րոպէում բոլորս դրսում շարվեցինք նրա շուրջը: Նս ամենայն կերպ աշխատում էի աղա Գուլամբանցի աչքին երևալ, նրա ուշադրութիւնը ինձ վրա պահել: Մի քանի պատուէրներ տալով նա արձակեց բոլորին, իսկ ինձ հրամայեց իրան հետ գնալ:

Օրը դեռ այնքան չէր մթնել: Յերեկվայ շոքից յետոյ երեկոյեան զովարար օդը թափանցելով իմ թո-

քերի մէջ կարծես, թէ մի տեսակ դուրեկան և թմրեցուցիչ հեղուկ էր տարածվում իմ յոգնածութենից թուլացած ջղերի մէջ: Ես գնում էի աղա Գուլամեանցի ետեւից Դի Նշան խոնարհութեան մի քանի քայլ հեռու սրահներով ինձ նրանից: Ոտքերս հազիւ հազ էի տռաջ շարժում ամբողջ օրը ոտքի վրա անցնելուց չետոյ: Ժամանակ առ ժամանակ աղա Գուլամեանցը իր գլուխը բարձրացնելով և երեսը շուռ տալով՝ չետ էր մտնի տալիս, բայց ոչ թէ ինձ վրա, այլ հեռու, կարծես թէ կամենալով իր հայեացքով չափել մեր անցած ճանապարհը: Մեր անցած փողոցը քաղաքի գլխաւոր շուկան էր, որին տեղացիները անուանում էին Գուրջի-բաղար: Այստեղ տիրում էր սաստիկ աղմուկ և դղրդոց: Մրգավաճառ թուրք խանութպանները, անկանոն կերպով սրաշարելով խանութների առաջը զանազան տեսակ մրդեղէններով, իրանց երկարաձիգ արխալուղների փէշերը դէպի չետ ծալած, թեքերը հաւաքած մինչև արմունկները, կիսավայրենի ձայներով՝ «գոռում» ու բղաւում էին հրաւիրելով անցուդարձ տնոյներին էփան դներով գնել թարմ մրդեղէններ:

— Եկէ՛ք, այ անցնող աղաներ էփան եմ ծախում ախսուի թարմ սալորը, ֆունտը երկու կոպէկ, ֆունտը երկու կոպէկ—լսվում էր մի կողմից:

— Այստեղ եկէ՛ք, ինձ մօտ վազէ՛ք, այ էփանագին ապրանք սիրող աղքատներ, հառած թուլթ, համեղ

թուլթ, հինգ ֆունտը երկու կոպէկով եմ ծախում. եկէ՛ք, թառաղ առէ՛ք, այ խելք ունեցող աղքատներ—գոռում էր միւսը:

Թուլթ ծախողի գոռոցը անհետևանք չը մնաց, ես նկատեցի, որ վալսի վրա յենլով մօտենում էր նրան մի միջահասակ մարդ: Նրա բոլորովին ճերմակած մազերը և դանդաղ քալափոխութիւնը հաստատում էին, որ ահա այսօր, վաղը նա կը մտնի գերեզման: Մերունու երկար և դէպի ցած բուսած բեխերը խառնվելով բամբակազոյն մերուքի հետ, բոլորովին ծածկել էին նրա առամանգուրկ բերանը: Նրա դէմքը գունատ էր ինչպէս մի անշունչ ղիտիկ կերպարանք, աչքերը պըշկած և խորը փոսերի մէջ թաղված: Ես նկատեցի այդ մարդու կերպարանքի վրա մի տեսակ մռայլ ժպիտ, մի ժպիտ, որ բացի ծերունական ծանր կեանքի դժգոհութենից արտայայտում էր և ուրիշ անբացատրելի վշտեր: Ես վերջերում շատ անգամ եմ առել թ ունեցել այդ տեսակ ժպիտներ նկատել միայն այն մարդկանց դէմքերի վրա, որոնք իրանց կուրծքի տակ թաղցրած ունեն ծանր և մաշող ցաւեր: Որոնք տարիներին ընթացքում տանջվում, հալվում են այդ ցաւերի ճնշման ներքոյ չունենալով հնար գէթ երբեմն թեթեւացնել իրանց կուրծքը, դուրս թափելով նրանց լիզուկ արտայայտութեամբ:

Մերունին դալիս էր մեր աջ կողմից և որպէս զի միրգավաճառին մօտենար, հարկաւոր էր նրան անցնել

աղա Գուլամեանցի դէմ, որը գնում էր, ինչպէս ասացի, ինձանից մի քանի քալ առաջ: Մերունին մօտեցաւ. աղա Գուլամեանցը նկատելով նրան, երեսը շուռ տուեց հակառակ կողմը և ճանապարհից քիչ շեղվեց, կարծես թէ կամենալով որ ծերունին իրան չը նկատէ: Եւ նրա դէմքի վրա, երեսը շուռ տալու ժամանակ, նկատեցի մի անախորժ ժպիտ: Պարզ էր որ նա խոյս էր տալիս ծերունուց, որը այդ ժամանակ մի խորը թափանցող հայեացք ձգեց նրա վրա:

Մենք մի քանի վայրկեանում առաջ անցանք, իսկ ծերունին չէտ մնալով շարունակում էր մըգալաճառի առաջ կանգնած նայել մեր ետևից երբեմն շարժելով իր դողդոջուն գլուխը անբաւական ձևով: Մենք բաւական հեռացանք, ծերունին իր հնամաշ արխալուղի գրպանից հանեց մի մեծ թաշկինակ և սփռեց. գետնի վրա: Մըգալաճառը, կշռի թեւը լցնելով թուփով, կըշռեց և սարանեց թաշկինակի մէջ:

Ինձ սկսեց ակամայ հետաքրքրել ծերունու աղա Գուլամեանցի վրա ձգած խորհրդաւոր հայեացքը: Եւ մտածեցի, որ նրանց մէջ անշուշտ մի որ և իցէ գաղտնիք կար:

Փողոցի ծայրում գտնվում էր հայոց եկեղեցին: Եւ առաջուց գետնի, որ աղա Գուլամեանցը մի խիստ աստուածապաշտ և եկեղեցասէր քրիստոնեայ էր համարվում մեր քաղաքում և լսելով զանգահարութեան

ձայնը գիտէի, որ նա անշուշտ կը մտնի եկեղեցի:

Եկեղեցու դռանը մենք հանդիպեցինք տէր-Վահակին, որը շրջապատած մի քանի տիրացուներով և բարեպաշտ ծերունիներով մի ինչ որ բանի մասին տաքացած խօսում էր:

Օրհնեա տէր—ասաց աղա Գուլամեանցը ձեռները պարսկական ձևով դնելով կուրծքին:

— Աստուած օրհնի, աղա Մակար, պատասխանեց քահանան խաղացնելով իր դէմքի վրա մի կեղծ ժպիտ, և մօտենալով մեզ:

— Հը՛մ, շուտ կօրհնես ժամը թէ՞ ոչ:

— Հէնց ձեր հրամանոց էլ սպասում, աղա Մակար, այս րոպէս կը սկսեմ: Այ՛ տղա Խաչի, այս ինչ է, չը լինի թէ Մակար աղայի մօտ ես մտել ծառայելու—հարցրեց ինձ տէր-Վահակը:

— Այո՛, պատասխանեցի ես:

— Շատ լաւ ես արեւ, խոնարհ և հնազանդ եղիր լաւ ծառայիր: Մակար աղան շատ ազնիւ աղա է, նա կարող է քեզ ժամանակով մարդ դարձնել: Վատ տղայ չէ Խաչին—դարձաւ տէրտէրը Մակար աղային—դժադ ու խելօք է, միայն երբեմն ականջները հարկաւոր է քաշել, որ մեծերի խրատը չը մոռանայ:

— Այդ թողնենք, տէր-հայր, ես քեզ հետ հարկաւոր գործ ունեմ, նրա վրա խօսենք—դարձաւ յանկարծ աղան տէր-Վահակի թեւից բռնելով քաշեց մի

կողմ: Ես քաշվեցի մի կողմը, նրանք սկսեցին խօսել: Երբեմն նրանց խօսակցութենից իմ ակօնջին Հասնում էին Հատուկտոր դարձուածներ կամ ընդմիջեալ խօսքեր օրինակ «աղջիկը չէ ուզում». «Թարսվել է, կամ «քսան Հատ կանաչ կարմիրանոց» և այլն,

Վերջապէս նրանք աւարտեցին խօսակցութիւնը և մի քանի րոպէից յետոյ ժամասացութիւնը արդէն ըսկսված էր: Աղա Գոլամեանցը ամենից առաջ սեղանի Հանդէպ կանգնած ջերմեռանդութեամբ ծուներ էր դընում ու աղօթում: Ես ևս սկսեցի աղօթել նախ և առաջ կրկնելով մի անգամ տէրունական աղօթքը, «Հայրմերը» նոյն եղանակով, ինչպէս ուսումնարանում սովորեցի էր ինձ տէր-Վահակը:

Ես ճշմարիտն ասած, չը բաւականացայ միայն այդ պաշտօնական «Հայր մերով», ինձ թւում էր, որ նրանով Աստուծոց շատ քիչ բան է խնդրվում: Ես կարծում էի եթէ բոլորը, ինչ որ ասված է այս աղօթքի մէջ, Աստուած կատարի—ես շատ մեծ մարդ չեմ դառնայ, իսկ ես ուզում էի, ինչպէս և այժմ էլ ուզում եմ մեծ մարդ դառնալ: Օրինակ, նրա մէջ ասված է «մեր ամեն օրվայ Հացը տուր մեզ այսօր»: Միթէ այդ մի մեծ բան է, մտածում էի ես, եթէ Աստուած ամեն օր կերակրէ ինձ այնպէս, ինչպէս մինչև այսօր է կերակրել: Զէ Հարկաւոր է ուրիշ բաներ էլ խնդրել Աստուծոց, մի և նոյնն է, խնդրում եմ, աւելի լաւն է շատ բաներ կը

խնդրեմ, կը կատարվի խնդիրս լաւ, չի կատարվի, խօս ինձանից մի բան չի պակսել:» Եւ ես սկսեցի Հագար տեսակ բաներ բաղատել Աստուծուն ձեռքերս պարզելով և աչքերս Համեստութեամբ բարձրացնելով դէպի վեր:

Առաջին մի բաղձանքն էր, որ Աստուած ինձ այնքան շնորհ տայ, որ ես աղա Մակարի աչքում սիրելի դառնամ, օրէցօր նրա մօտ առաջանամ, Հասնեմ Գրիգորի աստիճանին, այսինքն մինչև մագաղինի դրամարկը: Այնուհետև աւելի ու աւելի առաջանալով, վերջապէս ինքս էլ մի օր աղա Գոլամեանց դառնամ, նրա նման Հարստութիւն դիզեմ, փառաւոր տներ շինել տամ, կառքեր, ծառաներ, գործակատարներ պահեմ և վերջապէս մեր քաղաքի մէջ աղա Գոլամեանցի պէս ամենքի Համար նախանձի աւարկայ լինեմ: Այդ տեսակ և Հագար ուրիշ բաներ էի խնդրում Աստուծոց, վերջումն էլ խոստանում էի, որ եկեղեցի շինել կը տամ, եթէ նա իմ աղօթքը կատարի, երբ պատահմամբ երեսօս դէպի աջ շուռ տալով, տեսնեմ մի ծերունի եկեղեցւոյ սանդուխտով դժուարութեամբ ցած է իջնում: Ես իսկոյն ճանաչեցի—դա այն ծերունին էր, որին պատահել էինք մի փոքր առաջ շուկայում: Իջնելով եկեղեցու յատակը, ծերունին երեք անգամ Համբուրեց դրան մօտի առաջին սիւնը և զգուշութեամբ փայտը դնելով պատի մօտ, բուխարայի մօրթոց կարած երկար ու սրածայր

գտակը ձեռքին, զնաց եկեղեցու մէջտեղը: Ես մոռացած իմ աղօթքը նայում էի ծերունուն: Մի բան կարծես թէ ձգտում էր իմ հայեացքը դէպի նա:

Վաղեմի տոնաւոյն հնամաշ և հնացած սիւները վերեւից զրկելով իրարու՝ տարածել էին եկեղեցու պատառոտված քիւղերը: Դառնալով ծածկված խոնաւ յատակի վրա իրանց մութ շուքը: Իսկ պատուհաններէն զուրկ քրքրված պատերը մոռալ և տխուր կերպարանք էին ստացել: Նայելով ծերունու մաշված և գունատ երեսին և կնճռոտած ճակատին, ինձ թւում էր, որ նրա հոգեկան տրամադրութիւնը բոլորովին համապատասխանում էր եկեղեցու մոռալ տեսքին: Մօտենալով մէջտեղի սիւներէն մէկին, նա գտակը կարծես թէ անզգայաբար ձգեց յատակի վրա և երկու դուռը ձեռքերը բարձրացնելով դէպի վեր, սկսեց աղօթել: Նա կանգնած էր աղա Գուլամեանցից ոչ այնքան հեռու, յետևի կողմում, այնպէս որ, եթէ վերջինը երեսը շուռ տար, հայեացքը կընկնէր ուղղակի ծերունու դէմքին: Մի քանի ընդհատումներով, երեսը դէպի վեր բարձրացրած աղօթում էր անշարժ արձանի նման, ժամանակ ժամանակ իր ցամաքած շրթունքները դողդողացնելով: Ես ապուշի նման նայում էի նրա երեսին, երբեմն երեսս անգիտակցաբար շուռ տալով և դէպի աղա Գուլամեանցը: Անցան առաջին ընդհատումները, ծերունին խոնարհեցնելով գլուխը մի քանի անգամ խաչակնքեց երեսը և սկսեց

ծունը դնել: Այդ ժամանակ էս մի բան նկատեցի: Ամենայն անգամ երբ ծերունին եկեղեցու յատակը համբուրելուց յետոյ բարձրանում էր, նա մի տեսակ սուր և սպառնալի հայեացք էր ձգում աղա Գուլամեանցի կողմը և երկու ձեռքերով իր կուրծքին խփում: Թէ ինչ էր արտայայտում ծերունու այդ շարժումները—ինձ համար անհասկանալի էր, միայն պարզ էր, որ նրա աղօթքի մէջ խառն էր և աղա Գուլամեանցի անունը:

Ժամասացութիւնը վերջացաւ: Տէր-Վահակը, աւարտելով վերջին «երթայք խաղաղութեամբ և Տէր եղիցի ընդ ձեզ և ընդ ամենեսեան ամէնը», սուրբ աւետարանը պահեց, որ բարեպաշտ ժողովուրդը համբուրէ: Ես վերցրի գտակս և բանալիները և եկեղեցուց դուրս գալով, դրանք սպասում էի աղա Գուլամեանցին:

Մի քանի ընդհատումներով մենք «խաղաղութեամբ և Տէրը մեզ հետ» ճանապարհեցինք տուն: Ծերունին ինձ խիստ հետաքրքրում էր, իմ միտքս այնքան զբաղված էր նրանով, որ բոլորովին չիմացայ թէ ինչպէս հասանք տուն:

III.

Փառաւոր և շքեղ էր այն տունը. ուր բնակվում էին Գուլամեանցիները: Բարձր, եռյարկանի, սպիտակ քարէն կառուցած շինութեան առաջ բացվում էր մի ընդարձակ այգի բազմատեսակ մրգատու ծառերով և գեղեցիկ ծառուղիներով, որոնք աւարտվում էին մի մա-

քուր և լայն հրապարակի շուրջը: Այս Հրապարակի վրա գտնվում էր մի մեծ աւագան, որի մէջտեղ կառուցված բարձր շատրուանից անդադար բարձրանում էին մաքուր ջրի պարզ և փայլուն շերտեր: Եւ առաջին անգամ էի տեսնում մի այդպիսի զմայլեցուցիչ տեսարան և այդ պատճառով մինչև տուն հասնելը մի փոքր կանգ առայ և հիացած նայում էի:

Նախանձի ոգին դարձեալ գրգռւեց իմ մէջ, «երանի քեզ, աղա Գուլամեանց—ասացի մտքումս—որ կեանքդ անց ես կացնում այդ շքեղ և զուարճալի տեսարաններով շրջապատած տան մէջ: Մարդիկ ասո՞ւմ են, թէ՛ դժոխք և արքայութիւն կան միւս կեանքում, բայց ողորմելիները կոյր են. նոյն դժոխքը ու արքայութիւնը չեն կարողանում տեսնել հէնց այս աշխարհում: Ահա դրախտը, ուր ապրում են աղա Գուլամեանցները: Մի տեղ՝ խոնաւ բնակարան, տկուր ընտանեք, մերկ զաւակներ, վիշտ, տանջանք, դառնութիւն, մի կտոր հացի համար գիշեր ցերեկ պատերազմ հազար տեսակ խոչնդոտների հետ, քաղցածութիւն, սով, հիւանդութիւն և կեղտոտութիւն: Միւս տեղ շքեղ տներ, հարուստ այգի, կուշտ և առողջ ընտանեք, ուրախութիւն, հարստութիւն, զուարճութիւն, անհոգ կեանք և շաալ ապրուստ—ահա ինչտեղ է դժոխքը և արքայութիւնը: Այս աշխարհում ով որ փող ունէ, նա արքայութեան մէջն է, ով որ փող չունէ, նա դժոխքի մէջ է: Փողը

գերբնական ոյժ է, նա ամենայն բան տալիս է մարդուն. ուրեմն հարկաւոր է ամեն կերպ աշխատել այս ոյժը ձեռք բերելու համար» . . .

Մինչդեռ ես դարձեալ, իմ պատանեկական երեսկայութեան մէջ թաղված, զուարճանում էի գրաւիչ տեսարաններով, յանկարծ տիանջիս հասաւ աղա Գուլամեանցի հրամայողական ձայնը:

— Խաչի, բարձրացիր վերև:

Եւ բարձրացայ վերև: Աղա Գուլամեանցը ծառային հրամայեց ինձ թէյ խմացնել:

Թէյ խմելուց յետոյ, ինձ կրկին կանչեց իր մօտ աղա Գուլամեանցը իր սենեակը: ձիշտ չեմ կարողանում մտաբերել թէ ինչ էի զգում այն րոպէին, երբ աղա Գուլամեանցի առանձնասենեակը հասնելու համար, անցնում էի նրա ընդարձակ և զարդարուն դահլիճով: Բայց շատ լաւ չիշում եմ, որ այդ ժամանակ նախանձը քանի գնում աւելի ու աւելի զարգանում էր իմ մէջ, ամենայն մի քայլափոխում հանդիպելով այնպիսի առարկաների, որոնք վկայում էին աղա Գուլամեանցներին հարստութիւնը և պատկերացնում ինձ նրա ապրուստի շքեղութիւնը:

— Խաչի—դարձաւ ինձ Մակար աղան դժուարութեամբ բարձրացնելով իր ծանր և հաստիկ մարմինը կարմիր մետաքսով ծածկած բազկաթոռից և մանգալով սենեակի մէջ—քո հայրը այսօրուանից քեզ յանձ-

նել է ինձ գործակատար: Ես մանկութիւնիցս ճանաչելով քո հօրը, չը մերժեցի նրա աղաչանքը և համաձայնեցի քեզ ընդունել ինձ մօտ, չը նայելով որ ես գործակատարներ ունեմ և աւելորդ մարդ ինձ հարկաւոր չէր: Հայրդ ինձ հետ պայմանաւորվեց և ես ընդունեցի, որ դու ինձ մօտ մնաս ոչ թէ մի կամ երկու տարի ժամանակով, այլ մշտական, որքան որ մենք իրարու հարկաւոր կը լինենք: Ուրեմն, այսօրվանից ոտով, գլխով ինձ ես պատկանում և իմացիր, որ պարտաւոր ես այսօրվանից մոռանալ քո ծնողներին և բոլորովին հպատակվել ինձ և իմ կամքին: Շաբաթական մի անգամ իրաւունք եմ տալիս քեզ տեսնել քո ծնողներին, այն էլ կիրակի օրերը, երբ գործ չես ունենայ գնալ երկու ժամ ժամանակով և էլի շուտով վերադառնալ: Մի խօսքով այսօրվանից դու կատարելապէս ինձ ես պատկանում հօգով և մարմնով: Ես դառնում եմ քո տէրը, ծնողը գլխաւորը, աղան և ամենայն ինչ: Դու կը կատարես այն՝ ինչ որ ես կը հրամայեմ և ինչպէս ես կը կարգադրեմ: Եթէ ասեմ մաժոնը սև է,—չը համարձակվես հակառակել թէ նա սպիտակ է: Եթէ ասեմ նստիլ—պիտի նստես, ասեմ վեր կ'աց—վեր կենաս, կ'եր—ուտես. ծիծաղիլ—ծիծաղես, լացիլ—լաց լինես: Ինչ երկարացնեմ, եթէ կրակի մէջ ուղարկեմ դու պիտի գնաս—լսում եմ:

—Լսում եմ աղա:

—Ձգուշացնում եմ քեզ, եթէ այդ բոլորը կը կատարես, խոնարհ, խօսք լսող, աշխոյժ, գործ կատարող և հաւատարիմ կը լինես՝ ես շուտով քեզ կառաջացնեմ և ժամանակով մի կտոր հացի տեր կը լինես, իսկ եթէ ոչ—այն ժամանակ մեղը քո վրին, քեզ կարձակեմ դատարի ձեռքով: Քո գլխաւոր պարտքը պիտի լինի ամենայն բոլի, ամեն մի քալլալիովսում իմ շահերը աչքի առաջ ունենալ և աշխատել նրանց միշտ պաշտպանել: Ես առեւտրական մարդ եմ, գաղտնի գործեր ունեմ, դու պարտաւոր ես նրանց մասին ոչ ոքին, նոյն իսկ քո ծնողներին մօտ չը խօսել: Քո լեզուդ թող համը լինի ուրիշներին մօտ իմ գործերի վերաբերութեամբ, իսկ ուրիշներին գործերի մասին ինձ մօտ բաց և արձակ: Եթէ մէկ տեղ, կամ մէկ մարդից իմ մասին լաւ կամ վատ խօսք լսես, պարտաւոր ես իսկոյն գալ և ինձ լացնել:

—Ես կաշխատեմ բոլոր ձեր պատուէրները կատարել ամեն զգուշութեամբ—ասացի ես խոնարհութեամբ գլուխ տալով:

—Եթէ կը կատարես՝ քեզ համար լաւ կը լինի, եթէ ոչ ինձ շատ էլ վնաս տալ չես կարող: Դէհ, գնա և խօսքերս ականջումդ լաւ պահիր: Իմացիր, որ ես բարկացող մարդ եմ և սովորութիւն չունեմ ասածներս երկրորդ անգամ կրկնել: Եթէ մի անգամ սխալվեցիր և իմ տուած սրտուէրները քանդեցիր, այն ժամանակ վայ քեզ:

կրկին անգամ գլուխ տուի և հեռացայ:

Այդ երեկոյ ես անցկացրի ծառաների հետ, որոնցից շնորհիւ իմ հետաքրքիր բնաւորութեան, տեղեկացայ աղա Գուլամեանցների ընտանեկան և առևտրական մի քանի գործերին:

Աղա Գուլամեանցները երեք եղբայրներ, էին: Նրանցից ամենամեծը աղա Ստեփանը տարվայ գրեթէ մեծ մասը անց էր կացնում Շ... գաւառի զանազան գիւղերում: Աղա Գուլամեանցների վաճառականութեան գլխաւոր տարրը կազմում էր գինու առևտուրը: Ամեն տարի նրանք ուղարկում էին Ռուսաստանի զանազան կենտրոնական քաղաքները մեծ քանակութեամբ գինի: Շշմակոյ գլխաւոր գիւղերի այգեգործութիւնը մեծ կապ ունէր նրանց հետ: Չը կար խաղողի այգի ունեցող մի գիւղացի որը այսպէս թէ այնպէս կապրած չը լինէր աղա Գուլամեանցների Փիցմալի հետ: Ամբողջ Շ... գաւառի գինու վաճառականութիւնը, չնչին բացառութեամբ, գտնվում էր նրանց ձեռքում և ինչպէս պատմում էին նրանց հարստութեան մեծ մասը գոյացել էր գինու առևտուրից: Օգտվելով այն հանգամանքով, որ գիւղացիները առ հասարակ գարնան յամանալը փողի մեծ պակասութիւն են զգում և ունենալով միշտ պատրաստի դրամագլուխ,—աղա Գուլամեանցները ամեն տարվայ այդ ժամանակին գիւղացիներին կանխիկ վճարում էին ահագին տոկոսներով

փողեր և պարտաւորեցնում նրանց դրաւոր կապակցութիւններով, որ նրանք աշնանը այգիներից գոյացած խաղողը կամ պատրաստի գինիները ծախեն իրանց վրա: Որովհետև չը կար մի ուրիշ ուժեղ դրամատէր, որ կաքողանար մրցել աղա Գուլամեանցների հետ, այդ պատճառով վերջինները գիւղացիների հետ վարվում էին այնպէս, ինչպէս կամենում էին:

Նրանք նախ՝ փոխ տալու ժամանակ դրամագլխի վրա բարդում էին անտանելի տոկոս, օրինակ 40—50, շատ անգամ 60—70% և երկրորդ՝ գինու կամ խաղողի գինը նշանակում էին իրանց ցանկացածին համեմատ: Գիւղացին չէր կարող չը համաձայնել աղա Գուլամեանցների առաջարկած պայմանների հետ, որքան որ նրանք դժուար իրագործելի և ծանր լինէին: Գիւղացին ուրիշ ելք չուներ: Նա կամ պիտի իր այգու բերքը ծախէր աղա Գուլամեանցներին կամ թէ չէ՝ ինքը պիտի վաճառահանէր Ռուսաստան: Վերջինը դժուար իրագործելի էր գիւղացու համար, քան թէ աղա Գուլամեանցների ճնշող պայմանները: Իրենին Ռուսաստան վաճառահանելու համար հարկաւոր էր ունենալ նախ՝ ճանապարհածախքը վճարելու, ամաններ գնելու և ուրիշ զանազան պատրաստութիւնների համար ազատ դրամ և երկրորդ՝ գիւղացին գէթ մի երկու ամիս ժամանակ պիտի կորցնէր Ռուսաստան գնալ գալու համար: Այդ երկուսից ոչ մէկը չուներ գիւղացին: Նրա

Համար ժամանակը ամեն բանից թանգ էր, իսկ ազատ դրամի երես երեք էր տեսնում. ճարահատեալ նա ստիպւած էր աղա Գուլամեանցներին հարստահարող ճանկերում ճնշված մնալ տարին տասներկու ամիս: Կար մի ուրիշ ճանապարհ գիւղացիներին համար, որը կարող էր նրանց ազատ պահել այդ ճանկերից: Բայց նրանք այնքան տգէտ էին, որ այդ ելքի մասին մտածել անգամ չը գիտէին: Գիւղացիները կարող էին հաւաքվելով միասին, ընդհանուր ոյժով, իրարու օգնել և իրանց գիւնները վաճառահանել առանց աղա Գուլամեանցներին միջնորդութեան և այդ նրանց համար բնաւին դժուար չէր լինի: Սակայն եթէ գիւղացիները այդ հասկանալին էլ, դարձեալ անընդունակ էին կատարել, շնորհիւ այն անհաւատարիմ և յաճախ թշնամական յարաբերութեան, որ մէշտ իրարու դէմ ունեն Շ... գաւառի բոլոր գիւղերի բնակիչները և որը թույլ չէ տալիս նրանց մէջ զարգանալու ինքնուրոյնութեան և համերաշխութեան ձգտումներ:

Աղա Գուլամեանցներին երկրորդ եղբայրը, աղա Աբրահամը, մշտապէս իր ընտանիքով ապրում էր Ռուսաստանում և շատ հազիւ էր պատահում, որ վերադառնար իր հայրենիքը, այն էլ շատ կարճ ժամանակով: Ես իմ մանգութիւնից սկսած երեք էջի տեսած նրան, բայց ինչպէս պատմում էին՝ աղա Գուլամեանցներին մէջ նա ամենախելօքը և ամենաճարակին էր

առևտուրի մէջ և իբր թէ նրա շնորհիւ էր դիզվել նրանց հարստութիւնը:

Իսկ երրորդ եղբայրը, այն է ամենից կրտսերը, աղա Մակարն էր, որ ինձ վարձել էր: Մառան ինձ պատմեց, որ աղա Մակարը մի հարսանիքում տեսել էր մի խիստ գեղեցիկ, բայց աղքատ ընտանիքին պատկանող օրիորդ և շատ հաւանել: Այն օրուանից նա աշխատում էր այդ օրիորդին հետ նշանվել: Օրիորդին ծնողները թէև շատ աղքատ էին, բայց Մակար աղան հաւանել էր նրան, այնպէս որ այդ պակասութիւնը նրա աչքին բոլորովին չէր երևում: Բայց էլի չը նայելով սրան, աղա Մակարին չէր յաջողւում իր այդ նպատակին հասնել, որովհետև օրիորդը սիրահարված լինելով քաղաքում մի տղայի վրա, չէր ուզում ուրիշ մարդու հետ պսակվել: Ծնողները առաջին անգամ յափշտակվելով աղա Մակարի առաջարկութիւնով շատ աշխատեցին համոզել աղջկան, բայց չէր յաջողւում: Ամենայն անգամ, երբ օրիորդին մօտ Մակար աղայի մասին խօսում էին, նա երբեմը ծածկում էր ու լաց լինում պսակելով, թէ նա շուտով կը ցանկանար մեռնել, քան թէ թողնելով իր սիրած տղային, պսակվել Մակար աղայի հետ: Հայրը հայհոյում էր, ծեծում էր, քաղցած էր պահում օրերով աղջկան, բայց ոչինչ չէր օգնում. նա իր ասածի վրա կանգնած էր և մինչև անգամ մի օր փորձ էր արել իրան թունաւորելու, բայց շուտով մայրը իմա-

նալով, արգելել էր աղջկայ այդ դիտաւորութիւնը: Այդ օրից մայրն էլ տեսնելով որ հնար չը կայ, անցել էր աղջկայ կողմը և խնայելով իր միակ գաւաղին, նոյնպէս չէր համաձայնում տալ նրան աղա Մակարին: Այդ հանգամանքը իբրև արտաքոյ կարգի երևոյթ Ե... քաղաքի մէջ մեծ աղմուկ էր բարձրացրել և շատերը սկսել էին ծիծաղել աղա Մակարի վրա, որ նա իր հարստութիւնով լինելով քաղաքի առաջին մարդիկներէն մէկը, չէ կարողանում մի աղքատ ընտանիքից մի աղջիկ ուզել: Մակար աղան իր անսահման ինքնասիրութիւնը վերաւորված զգալով, երգւել էր, անսպառնալի պահով այդ աղջկայ հետ, որ այդպիսով դադարի քաղաքի մէջ ծիծաղի առարկայ լինելուց: Նա նախատիկն հասնելու համար գործ էր դնում ամենայն տեսակ ներքի և աններքի միջոցներ: Մեծ դեր էր կատարում այդ գործում տէր-Վահակը, որն ձեռքից շատ էին անցել մեր քաղաքում այգալիսի գործեր: Տէր-Վահակը ամենայն մի անհնարին բան իր խորամանկութիւնով հնարաւոր էր դարձնում, չը նայելով, որ իր բռնած գործերի համար տարէնը երկու անգամ տեղային առաջնորդը նրան փելոնից զրկում էր: Մակայն այս անգամ նա երկիւղ չունէր և գործում էր շատ համարձակ:

Ես այդ բոլոր մանրամասնութիւնները, շնորհիւ իմ չափազանց հետաքրքիր բնաւորութեան, տեղեկացայ նոյն իսկ հէնց առաջին գիշերը Գալստտ անունով ծա-

ռայից, որը չը գիտեմ ինչ էր տեսել ինձանում, հէնց առաջին օրից սկսեց խիստ հաւատարմութեամբ վերաբերվել դէպի ինձ: Օգտվելով այդ հաւատարմութիւնից, հետաքրքրութեանս բաւականութիւն տալու համար, ես փորձեցի հարց ու փորձ անել շուկայում և յետոյ եկեղեցում մեզ պատահած ծերունու մասին, թէ արդեօք ինչ կապ ունէր նա աղա Մակարի հետ, որ վերջինը խոյս էր տալիս նրա հայեացքից: Բայց ծառան այս անգամ զսպեց իր լեզուն: Ես նկատեցի մինչև անգամ, որ իմ հարցը նրան քիչ գայրացրեց: Նա ինձ վրա ձգեց մի կասկածաւոր հայեացք: Իսկոյն հասկացայ թէ այստեղ անշուշտ մի նշանաւոր գաղտնիք կայ, որ շատախօս Գալուստը անգամ լռութիւն է ուզում պահել: Նկատելով ծառայի շփոթութիւնը, ես բարւոք համարեցի լռել և երկրորդ անգամ չը կրկնել հարցը այդպէս ուղղակի, այլ զգուշութեամբ աշխատել իմանալ և գնացի սենեակս ննջելու:

IV.

Առաւօտեան դեռ ամենքը քնած, ես զարթեցի, որ պատրաստվեմ մագազին գնալու: Գլխաւոր գործադատար Գրիգորը, սովորականին համեմատ եկել էր, որ բանալիները աղա Մակարից առնի մագազինը բաց անելու: Ինչպէս գործնական մարդ աղա Մակարը շատ վաղ էր զարթնում առաւօտները: Նա բանալիներ՝

տուեց Գրիգորին, իսկ ինձ հրամայեց թէյ խմել և ըս-
պասել իրան հետ միասին զնալու:

Որովհետեւ աղա Գուլամեանցները ընտանիքը,
բացի մի քանի արտաքին աննշան փոփոխութիւններից,
դեռ ապրում էր հին, ասիական եղանակով, այդ պատ-
ճառով կանայք միշտ քաշվում էին տղամարդիկներից:
Աղա Գուլամեանցների ընտանիքում, հէնց առաջին օրից
սկսեցին կանայք ինձանից թաքնվել: Պատճառը Մա-
կար աղան էր, որ այս կողմից շատ խիստ էր վարվում
և հրամայել էր կանանց օտար տղամարդիկներին չե-
րեալ: Նոյն իսկ իրանից, աղա Մակարից, քաշվում էին
կանայք: Ծառան պատմում էր, որ մինչև այն օրը աղա
Մակարը մի անգամ կարգին չէ տեսել իր եղբօր աղա
Ստեփանի կնոջ կերպարանքը, չը նայելով մի քանի
տասնեակ տարիներ մի տան մէջ ապրելուն:

Աղա Ստեփանը ունէր երկու աղջիկ՝ մէկը մօ-
տաւորապէս 14 տարեկան, իսկ միւսը՝ երկու տարով
սրանից փոքր: Սրանք միայն չէին քաշվում ոչ ոքից,
հետեւաբար և ինձանից: Թամարը, մեծ քոյրը թէև
այնքան գեղեցիկ չէր, որ առաջին անգամ մարդու ու-
շադրութիւն գրաւէր, բայց և այնպէս այնքան էլ տգեղ
չէր, որի վրա անտարբեր աչքով մտիկ տալ լինէր:
Գուցէ նա մի ուրիշ քաղաքում գեղեցկուհի համարվէր,
բայց Շ... քաղաքում, ուր կանանց սեռի հռչակիլած դե-
ղեցկութիւնը հիացնում է անծանօթին, Թամարի նման-

ները գեղեցկուհիներին շարքը մտնել չէին կարող: Միւս
քոյրը Թագուհին, թէև իր դէմքի գծագրութեամբ շատ
չէր զանազանվում Թամարից, բայց ունենալով նրանից
քիչ բարձր հասակ, աւելի գրաւիչ էր ծառայ Գալուստի
կարծիքով: Բայց այդ ծառայի կարծիքն էր, իսկ եթէ
ինձ հարցնէք, ճշմարիտը կասեմ, որ Թամարը աւելի
դուրեկան էր ինձ համար քան Թագուհին: Նրա երկար
և մի-կապ հիւսած շագանակագոյն մազերը, փայլուն և
կրտսոտ սև աչքերը, սև յօնքերը, ինչ թագցնեմ, ինձ
հիացնում էին քան թէ Թագուհու աւելի բարձր և ա-
ւելի հպարտ ու նուրբ կազմուածքը: Թամարը և Թա-
գուհին այն ժամանակ ուսանում էին Շ... քաղաքի նոր
բացվաց հայոց օրիորդաց ուսումնարանում: Այդ պատ-
ճառով նրանք ևս շուտ էին դարձել, որ պատրաստվեն
ուսումնարան զնալու:

Մակար-աղան ինձ հրամայեց ուղեկցել նրանց
մինչև ուսումնարան և յետոյ այնտեղից ուղղակի զնալ
մաղադին: Ճանապարհին կարծես թէ սատանան հէնց
խթում էր ինձ, որ ես անպատճառ խօսեմ իմ աղայի
սիրուն աղջկերանց հետ: Բայց ինչպէս խօսք բանալ,
ինքս էլ չէի իմանում:

— Թամար խանում, ձեր ուսումնարանում ի՞նչ են
սովորեցնում—վերջապէս համարձակվեցի արտասանել
ամօթխածութեամբ:

— Հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, վայելազգրութիւն,

Թւաբանութիւն—շարեց կրակոտ Թամարը իրարու ետեւից—կարկուտի սէս:

Թանաքանութիւն, ի՞նչ ասել է Թանաքանութիւն, Թամար խանում, Հարցրի ես գիտամբ ինձ չը հասկացող ձևացնելով, Թէեւ գոնէ անունն էլ դիտէի:

—Ախլի Թագուհի լիսիմբս, Թւաբանութիւնը Թանաքանութիւն է ասում, հն, հն, հն—կիչաց Թամարը իր քրոջ ուսին խփելով:

—Ինչի՞ ես ծիծաղում, Թամար խանում, չեմ իմանում, Հարցնում եմ էլի,—խօսեցի ես ինձ նեղացած ցոյց տալով:

—Թանաքանութիւն չան ասել, Թւաբանութիւն կասան, ա՛յ էրվես, ալ տէրտէրից հինչ էս սորվալ, որ Թուաբանութիւնը ալ չես մանում քի հինչ ասել ա,—սլատասխանեց Թամարը կատարեալ տեղային բարբառով, աջ ձեռքի հինգ մատերը բացելով և ինձ ճանկ անելով:

—Ի՞նչ տէրտէր. Թամար խանում—կրկին հարցրի ես կամենալով խօսակցութիւնը շարունակել:

—Ա՛յ, ան տէրտէրը, որ ամուսին հետի՝ ուզումա դուռով աղջիկ ուզի:

—Սաղմոս, աւետարան, նարեկ, ճարտասանութիւն—շարեցի ես էլ իմ ստացած գիտութեան ճիւղերը:

—Բաս շէ՛յ Թանութիւն չի սովորացուրա՛լ—հարցրեց ուրախ Թամարը դարձեալ ծիծաղ կիչկալով:

—Ի՞նչ շէ՛յ Թանութիւն:

—Ա՛յ, ուրիշների տուններում քիշեր ցերեկ հաւայի հաց ուտել, բազարներում սլապերոս ծխել և այլն:

Ես իմ վարժապետիս, տէր Վահակի Թուրութիւնները վաղուց գիտէի, այդ պատճառով բոլորովին չը զարմացայ Թամարի այս խօսքերի վրա:

Մենք հասանք սւտումնարան: Ես գրեանքը յանձնելով Թամարին, գնացի մագաղին: Գործակատարները բոլորը եկել էին և առևտուրը արդէն սկսվել էր, ես իսկոյն բռնեցի ինձ համար նշանակված տեղը: Օրը շաբաթ էր: Ե... քաղաքի վաճառականական խանութներում այդ օրը առևտուրը համեմատաբար շատ կենդանանում է, որովհետև մօտակայ գիւղերի բնակիչները քաղաք բերում են զանազան կենսական պիտոյքներ, օրինակ իւղ, սլանիր, հաւ, ձու և այլն, ծախում են և գոյացած փողերով առնում են այն, ինչ որ իրանց հարկաւոր է: Աղա-Գուլամեանցների մագաղինը, ունենալով գիւղացիներից բազմաթիւ ծանօթներ, այդ օր մի առանձին կերպարանք էր ստանում: Ոչ մի մագաղին, ոչ մի խանութ չարթ օրերը այնպէս չէր լցվում մուշտարիներով ինչպէս աղա-Գուլամեանցների մագաղինը: Գործակատարները շատ կտորներ չափելուց յոգնում էին, իսկ Գրեգորի ձեռքերը մաշվում էին, շատ փող համբերուց:

Քիչ ժամանակից յետոյ, Մակար-աղան Փսփրսալով եկաւ: Գործակատարները, ինչպէս սովոր էին, վեր

Թուան տեղերից և ամեն մէկը, խորը կերպով գլուխ տալով, մեխկեց տեղի վրա արձանի պէս: Փոքր առ փոքր մուշտարիները եկան և առևտուրը տաքացաւ: Ես ամենայն կերպ աշխատում էի անգործ չը մնալ, թէև գործերին անտեղեակ լինելով, ոչինչ չը գիտէի կատարել: Այն գործակատարը, որի մօտ ես կանգնած էի, պատւիրեց ինձ ծախած և չափած կտորները ծալել ու թղթերի մէջ փաթաթելով, յանձնել մուշտարիներին: Այդ գործը մի առանձին հմտութիւն չէր պահանջում, ես մի երկու կտորներ փաթաթելուց յետոյ իսկոյն ընտելացայ նրան: Ես բթամիտ տղայ չէի, այլ ունէի քիչ թէ շատ ընդունակութիւն շուտ բան սովորելու, բայց այդ գահրումար «արշին բանացնելը», այսինքն կտորներ չափելը մի փոքր դժուար էր և ես առաջին օրը շատ աշխատեցի, չը կարողացայ սովորել: Մօտս կանգնած գործակատարի ձեռքերի ճարպիկութիւնը իմ նախանձը շարժում էր: Նա այնպիսի արագութեամբ էր ձեռքում պըտըտացնում արշինը, որ ես բոլորովին զարմացած էի. «ախ, երբ կը լինի, որ ես էլ այդպէս չափել կարողանամ» — մտածում էի ես, աչքիս տակով մտիկ տալով նրա ձեռքերին:

Մակար աղան նոյնպէս զբաղւած էր: Նա գնում էր այս և այն գործակատարի մօտ, մտիկ էր անում, սովորեցնում էր այս այսպէս անել, այն այնպէս չափել կամ ծախել և այլն: Երբեմն մօտենում էր մուշտարի-

ներին և նրանց հետ զանազան հանաքներ անելով զբաղեցնում էր «որ չը փախչեն», մի խօսքով այն օրը ես նրան շատ ուրախ, շարժուն և զուարթ տեսայ: Պէտք է ասած որ աղա Մակարը մի քանի ինքնուրոյն շարժողութիւններ ունէր, որոնց արտայայտութեամբ կարելի էր իմանալ նրա հոգեկան այս կամ այն տրամադրութիւնը: Ուրախ և բաւական ժամանակը նա սովորութիւն ունէր իր մօտիկ և կտրիկ երեսի վրա խաղացնել մի տեսակ ինքնուրոյն ժպիտ: Այդ ժամանակ նրա աչքերը կուշտ և ուրախ կատուի աչքերի նման փայլում էին, յօնքերը բարձրանում, հաստիկ շրթունքները ստէպ ստէպ բաժանւում իրարուց, որոնց տակից երևում էին նրա սպիտակ-ատամները: Նա քայլում էր շուտ շուտ, ըմբշամարտութեան հրապարակի վրա խաղացող փահլեւանի նման թւերը օդի մէջ շարժելով և լըխլխացնելով իր չաղ մարմինը: Նրա մարմինը այնքան հաստ էր, որ քիչ էր մնում երկարութիւնը և լայնութիւնը հաւասարւելին: Նա խօսում էր գործակատարների հետ ուրախ և կակողութեամբ, պարգեւելով նրանցից ամեն մէկին մի մի պայծառ ժպիտ: Իսկ երբ տխուր էր լինում, նա խիտ յօնքերը գցում էր ցած, նեղ ճակատը կնճռոտում, աչքերը փոքրացնում, ձեռքերը մէջքին դնում և գլուխը քարշ արած հանդարտ քայլերով ման գալիս: Մարդ եմ ուզում, որ այդ ժամանակ կարողանար կանդնէր: Վայ այն գործակատարի հային, որը մի

սխալ էր գործել այդ ժամանակ: Մակար աղան կը բացէր իր բերանը և տեղային բաւոր փողոցային յիշոցները կը լծափէր նրա գլխին թէ հայերէն և թէ թուրքերէն լեզուով:

Այդ օրը Մակար աղան գտնուում էր բաւական ուրախ տրամադրութեան մէջ: Նա խօսում էր ամենքի հետ քաղցրութեամբ, մինչև անգամ ես ևս այդ օրը արժանացայ նրա առանձին ուշադրութեան, Շուտ շուտ նա մօտենում էր ինձ և տեսնելով որ ես լաւ չեմ ծալում կտորները կամ կարգին չեմ փաթաթում թղթերի մէջ, առնում էր ձեռիցս կտորը և ինքն կապում քաղցրութեամբ սովորեցնելով ինձ: Մակար աղայի ուրախութեան պատճառը յայտնի էր. առեւտրը այնքան յաջող էր այդ օրը, որ մենք գիւղացի մուշտարիների ձեռքից հանգստութիւն չունէինք: Բայց մի դէպք, որ ինձ համար ծիծաղելի էր և այդ ժամանակ անհասկանալի, ստիպեց Մակար աղայի հոգեկան տրամադրութեանը փոփել: Մի, ինչպէս մեզանում ասում էին, աշխարհ տեսած գիւղացի, որը քանի տարի գիւղում տանուէրի պաշտօն կատարելով և շփելով քիչ թէ շատ կրթված մարդկանց հետ մի փոքր ինքն էլ մտաւորապէս տաշվել էր և ռուսերէն էլ կոտորատում էր,— հինգ արշին մահուդ էր առնում: Մահուդը գինը վերջացնելուց յետոյ գործակատարը չափեց հինգ արշին և կամենում էր ծալել, բայց յանկարծ գիւղացին բռնեց նրա ձեռքից և ասեց.

— Մի անգամ էլ չափեր, մէկէլ օրը դու տասը արշին չիթ ես տուել, տարել եմ տուն և նորից չափել, մի արշին սրկաս է դուրս եկել: Պօթօլստայ տես, էլի սխալված չը լինես:

Գործակատարը տրտնջալով երկրորդ անգամ չափեց, ուղիղ եկաւ և սկսեց գիւղացուն պախարակել նրա կասկածանքի համար: Բայց գիւղացին չը բաւականացաւ գործակատարի չափելով:

— Պօթօլստայ, դոսալօղին փրկիւր չի տուր ես չափեմ— ասեց չարածձի գիւղացին կէս ռուսերէն և կէս հայերէն լեզուով, կարծես թէ վամբենալով ցոյց տալ թէ շատ էլ բռն շինականներեց չէ ինքը: Գործակատարը տուեց նրան արշինը և մահուդը, գիւղացին չափեց և դուրս եկաւ ուղիղ չորս արշին և կէս:

— Տեսնո՞ւմ ես, հէնց ասում ես սուտ եմ ասում. աղբէր, էսպէս ժուլիկութիւն կը լինի, որ դուք էք անում— ասեց գիւղացին իր ձայնը բարձրացնելով:

Մակար աղան հեռուից տեսնելով, իմացաւ թէ բանը ինչու՞մն է և մօտեցաւ գիւղացուն.

— Հը՛մ, լի՛ն է ապէր, լի՛ն էս ղալմաղալ բարձրացրել:

— Ինչ անեմ, որ ղալմաղալ չանեմ, աղա, քո գործակատարը մահուդս պակաս ա կտրել, հինգ արշինի տեղ, չորս ու կէս է տալիս:

— Ի՛նչ ես ասում, ապէր, իմ գործակատարը էսպէս

ղալաթներ չի անի, մտածիր ինչ էս ասում:

—Աղան չես հաւատում, ան ինքդ չափիր:

—Տուր տեսնեմ:

Մակար-աղան առաւ մահուդը ու արշինը և գործակատարի երեսին մի տեսակ խորհրդաւոր հայեացք ձգեց: Վերջինը նոյն տեսակ հայեացքով պատասխանեց նրան:

—Մի, երկու, երեք, չորս, հինգ, սա էլ քեզ փէշքէշ—ասեց Մակար-աղան չափելով մահուդը և մի քառորդ արշինի չափ էլ հինգ արշինից աւել ցոյց տալով գիւղացուն, մօտեցրեց մինչև նրա քիթը:—Ձեռն ամաչում, որ սուտ ես ասում, ապէր:

Բայց ապէրը այն ապէրներէն չէր, որ հեշտութեամբ ձեռք քաշէր Մակար աղայից, նա կրկին վերցրեց ինքը արշինը և սկսեց չափել մահուդը:

—Մի, երկու, երեք, չորս, էս էլ քեզ աւել, աղա, մօտիկ տո՛ւր, չե՛ս ամաչում, որ սուտ ես ասում, աղա:

Մակար աղան բարկացաւ, գիւղացու յանդգնութիւնը նրան խիստ վիրաւորեց, բայց այս անգամ նա զսպեց իր բարկութիւնը:

—Ուրեմն դու քո էս տրեխներով ուզում ես ինձ նման մարդուն խաբերայ շինել էլի՞—ասեց նա աչքերը չռելով գիւղացու վրա:

—Տրեխներով եմ, թէ չաքմեքով, աղա, էդ քո բանը չի, ես հախըս եմ ուզում:

—Հախեցդ էլ աւել են տալիս քեզ, էլ ինչ ես ուզում,

—Աւելը քեզ լինի, իմը տո՛ւր:

—Ա՛յ տղան մէկէլ չափիր—դարձաւ Մակար աղան մահուդ կտրող գործակատարին:

Գործակատարը չափեց:

—Մէկ, երկու, երեք, չորս, այդ էլ ուղիղ հինգ, էլ ի՞նչ ես ուզում ապէր:

—Ինձ տո՛ւր, գիւղացին առաւ դարձեալ մէկէլ ինքը չափեց:

—Մէկ, երկու, երեք, չորս, էս էլ գրուստ կէս—էլ հինչ ես ուզում—ասաց գիւղացին ծաղրածութեամբ:

—Մի անգամ էլ Մակար-աղան չափեց և դարձեալ դուրս բերեց հինգ արշին ու մի չարէք:

—Ա՛յ մարդ, այսքանն էլ աւել է, էլ ի՞նչ ես զահլէս տանում:

Ի՞մ ծիծաղոյ շարժվեց: Չարագուշակ մահուդի երեք մարդու ձեռքում, երեք զանազան երկարութիւն ստանալը ինձ կախարդութիւն թվաց: Վերջապէս երկար վիճաբանելուց յետոյ Մակար աղան մի կերպ ճանապարհ դրեց գլխացաւ գիւղացուն:

Հէնց որ վերջինը ոտը մագաղինի դռնից դուրս դրեց, Մակար աղայի կատաղութիւնը սաստկացաւ, նա բացեց իր յիշոցների տօպրակը և սկսեց թափել մի-

մեանց ետևից խեղճ մահուդ չափող գործակատարի գլխին:

— Տասն տնգամ քեզ ասել եմ—ասեց նա լիշոց-ներին յետոյ—որ իմացիր թէ ինչ մարդու հետ գործ ունես, ամենայն մուշտարու հետ չէ կարելի այնպէս անել: Աշխարհում միամիտներ քիչ չեն, որ դու այդպէս յետ եկածներին ես ուզում խաբել: Մի անգամ էլ քո անզգուշութիւնով ինձ բալի մէջ կը ձգես, այն ժամանակ Աստուած ազատի, խայտառակ կը լինեմ ամբողջ քաղաքում:

Լաւ էր, որ շուտ շուտ մուշտարներն էին ներս մտնում, եթէ ոչ ուր գիտէ Մակար աղան մինչև երեկոյ իր գոռոնան պիտի փչէր խեղճ գործակատարի աշխատներին, որը երկուցից սառել էր ու պատի տակ կանգնել: Նրեկոյեան մագաղինը կողպելու ժամանակ Մակար աղայի դէմքը կրկին փոխվեց, երբ գործակատար Գրեգորը բացելով դրամարկը և նոյն օրուայ ծախսից առաջացած փողերը համարելով, դարսեց նրա առաջ: Նրա աչքերը կրկին սկսեցին փայլել, մի վայրկեանում անհետացաւ նրա դէմքի մոռայութիւնը, ինչպէս քամու շարժումից ցրվում են թեթև ամպերը երկնքի երեսից: Նա միանգամ ևս ինքը համարելով փողերը ագահութեամբ և շտապով ածեց գրպանը, կարծես թէ վախենալով, որ մի գուցէ մէկը խլի նրա ձեռքից:

Արեակի երեկոները միշտ Մակար աղան սովորու-

թիւն ունէր եկեղեցու ճաղերից մէկը իր հաշուով վառել տալ, գանձանակի թասերում, փոխանակ սովորական հինգ կոպէկանոցի, ձգել մի մի արասի և վերջապէս եկեղեցու դռանը կանգնած բոլոր աղքատներին ձեռքին մե մի սև փող դնել: Այդ բոլորը կատարելուց յետոյ եկեղեցու դռներից դուրս գալով նա միշտ մի տեսակ խորը հոգոց էր քաշում երեսը խաչակնքելով, կարծես թէ նրա ուսերից ընկնում էր մի ահագին ծանրութիւն և ինձ թուում էր, որ նա այդ ժամանակ զգում էր թեթևութիւն: Եկեղեցուց մինչև տուն հասնելը Մակար աղայի դէմքը փայլում էր մի տեսակ պայծառ, ուրախ ժպիտով: Ինձ համար շատ անգամ հաճելի էր այդ ընկերներում նայել նրա երեսին: Նրա մշտական թթուած դէմքի վրա ժամանակ առ ժամանակ երևացող ուրախ ժպիտը, ճշմարիտն ասած, ինձ շատ քաղցր էր թուում: Շատ էլ բնաւորութենով մեղամաղձոտ մարդ չէր Մակար աղան, ընդհակառակը, նա կարելի էր ասել, ուրախ բռնաւորութիւն ունէր: Բայց այդ միայն յայտնի էր նրա մօտ ընկերակիցների շրջանում, որոնց հետ նա սովորութիւն ունէր շատ յաճախ զանազան տեսակ զուարճութիւններ սարքել: Իսկ մագաղինում և տանը ինձ շատ հազիւ էր պատահում նրան տեսնել հոգեկան ուրախ տրամադրութեան մէջ և այդ լինում էր այն ժամանակ միայն, երբ առևտուրը յաջող էր անցել կամ մի որ և իցէ ներթական շահ էր ստացել մի տեղից: Տանը տը-

խուր ժամանակը նա շատ անգամ օրերով չէր խօսում ոչ ոքի հետ և ոչ ոք էլ չէր կարող նրան խօսեցնել, հաւատացած լինելով, որ սրանով կը գրգռեն նրա բարկութիւնը: Ճանեցիները այնքան հպատակիւ էին Մաւար աղայի կամակոր բնաւորութեան, որ նրա տխուր եղած ժամանակ իրանք ևս տխրում էին, իսկ ուրախ եղած ժամանակ, իրանք ևս ուրախանում, այնպէս սր կարծում էիր թէ ամբողջ ընտանիքի հոգեկան տրամադրութիւնը կախված լինէր միակ այդ մարդու հոգեկան այս կամ այն տրամադրութենից: Ամենքը Մաւար աղայի տուն գալու ժամանակ նայում էին նրա երեսին և նրա դէմքի այս կամ այն արտայայտութեան համապատասխան սկսում շարժիւել, խօսել և այլն: Մի և նոյնը անում էին և մագաղիների գործակատարները: Օրինակ՝ երբ այն օրը գիւղացու մահուդի մասին նա բարկացած գոռում էր գործակատարներին մէկի վրա, ամենքը սկսեցին նոյնպէս իրանց դէմքերը թթուացնել: Երբ անձանթ էի Մաւար աղայի բնաւորութեան հետ, ինձ մի փոքր զարմանալի էր լուում գործակատարներին այդ կապիւթութիւնը, բայց երբ տեսայ, որ իսկապէս աղա Մաւարը չէ սիրում ուրախ ժամանակը տեսնել իր հպատակներին ու և է մէկի դէմքը թթված կամ սրա հակառակ տխուր ժամանակը տեսնել ուրախ դէմքով— այն ժամանակից ես էլ սկսեցի հետևել միւս գործակատարներին կապիւթեանը: Առաջին անգամները ինձ

ճշմարտոր ասած, շատ խորթ էր լուում, երբ ես սրտով ուրախ էի դէմքս ոչ թով կեղծօրէն տխրեցնել, կամ հակառակը անել: Բայց յետոյ փոքր առ փոքր սովորեցի և այնուհետև ինձ համար սովորական բան դառաւ և ես ամենայն անգամ Մաւար աղայի երեսին նայելիս, կարծես թէ ինստինկտաբար իմ դէմքս իսկոյն փոխվում էր նրա դէմքը արտայայտութեան համապատասխան:

V.

Անցել էր մի քանի ամիս. ես շարունակում էի ամենայն առաւօտ վաղ գնալ մագաղին և երեկոյեան վերադառնալ Մաւար աղայի հետ տուն: Բաւական ընտելացել էի ես իմ գործակատարական պաշտօնին, արշնով չափելը, մուշտարներին հետ քաղաքավարութեամբ խօսելու, կամ, ինչպէս Մաւար աղան ասում էր, «նրանց պոչից բռնելու և բաց չը թողնելու» հնարը և ուրիշ իմ պաշտօնին վերաբերեալ հարկաւոր բաները ես բոլորովին սովորել էի: Գրեգորը ինձ վրա մինչև անգամ զարմացել էր. նա խիստ գովում էր իմ աշխատասիրութիւնը, ընդունակութիւնը և ասում էր, թէ շատ բաներ, որ ինքը սովորել էր մի քանի տարիների ընթացքում, ես սովորում եմ մի քանի ամիսներում: Միւս գործակատարները նոյնպէս հաւանում էին ինձ, նա մանաւանդ նրանք գովում էին իմ արագաշարժութիւնը, որի պատճառով իմ անունս դրել էին «Եօրդա Խաչի»,

այսինքն արագընթաց խաչի։ Այդ մականունը մինչև այսօր էլ իմ վրաս մնացել է և ես երբեք չեմ նեղանում, որովհետև նա նշանակում է, որ ես ծոյլ մարդ չեմ։ Բայց ամենից աւել ես աշխատում էի Մակար աղայի ուշադրութիւնը գրաւել ինձ վրա, ձեռք բերել նրա կողմից քիչ թէ շատ համակրութիւն և այդ նպատակով ես ամենայն ջանք գործ էի դնում, որ ոչ մի սխալով չը գրգռեմ նրա բարկութիւնը դէպի ինձ, այլ ընդհակառակը, որքան կարելի է սերելի դառնամ նրա աչքում։ Ես ուսումնասիրում էի նրա բոլոր կողմերը, աշխատում էի իմանալ նրա բոլոր յատկութիւնները, որպէս զի նրանց համեմատ վարվեմ նրա հետ։ Ինչ տեսակ խօսակցութիւն, ինչ տեսակ շարժողութիւն, մինչև անգամ ինչ տեսակ ուտել, խմել, նստել, վերկենալ, որ նրան հաւանելի էր, նոյն տեսակ էլ ես էի աշխատում խօսել, շարժվել, նստել, վերկենալ և այլն։ Ես այդ ամենը աչքի առաջ ունէի, որովհետև ամեն օր տեսնում էի, թէ ինչպէս Մակար աղան բարկանում էր գործակատարներին վրա, ամենաչնչին սխալներին համար և շատ անգամ սպառնում էր արձակել պաշտօնից այն գործակատարին, որը գործած էր այդ չնչին սխալը, օրինակ, մի օր նա մէկին մի քանի ապտակներ տալուց յետոյ քիչ մնաց չը դուրս արեց մագաղինից նրա համար, որ խեղճը սխալմամբ մահուդին մի կտորը դրել էր չեթերի շարքում։ Մի խօսքով չափազանց մանրակրկիտ

և բարկացող մարդ էր Մակար աղան, հարկաւոր էր մեծ զգուշութիւն նրան դուր գալու համար և ես ամենայն կերպ աշխատում էի զգուշ վարվել նրա հետ։

Այդպիսով փոքր առ փոքր ինձ յաջողվեց Մակար աղայի ուշադրութիւնը գրաւել ինձ վրա և օրէցօր հաւանելի դառնալ նրա աչքում։ Նա հետզհետէ սկսեց ինձ յանձնել այնպիսի գործեր կատարելու, որոնք գործակատարին կողմից պահանջում էին քիչ թէ շատ հատարմութիւն։ Օրինակ, փող էր տալիս այս կամ այն վաճառականի մօտ տանելու կամ փոստ ձգելու, ուղարկում էր զանազան տեղերից ապառիկներ ստանալու և այլն։

Մակար աղան ինձ համար մի ձեռք նոր հագուստ էր առել, որովհետև իմ առաջվայ հագուստը այնքան պատառոտված էր, որ նա իր անուանը լայեաղ չէր տեսնում այդ ցնցոտիների մէջ ինձ տեսնել մագաղինում։ Բաւական փոխվել էի ես այդ նոր հագուստի մէջ էլ առաջվայ խաչին չէի և ամենայն անգամ մագաղինում դրած ահագին հայելուն մօտիկ տալով, ինքս ինձանով հիանում էի և զարմանում։ «Ահա թէ ինչ ասել է փող—մտածում էի ինքս ինձ հայելուն մօտիկ անելով, նա մարդուս բոլորովին փոխում է։ Ինչպէս էի առաջ և ինչպէս եմ այժմ։ Հիմայ ո՛վ կարող է ինձ ճանաչել, որ ես կօշկակար Սարգսի սղան եմ, չէ, ո՛վ ինչ ուզում է թող ասէ, ես կասեմ որ փողը շատ լաւ բան է և նրան

ձեռք բերելու համար ամենայն տեսակ միջոցներ գործ դնել արժէ, հարկաւոր է Մակար աղայից սովորել փող աշխատելու եղանակը: Սակայն լինչպէս ձեռք բերել փող աշխատելու հնարը: Մակար աղան իր խելքով չէ աշխատում փողը այլ նոյն խի փողին միջոցով. ուղիւ էր ասում հայր թէ «փողը փող է աշխատում, խի զոչադ տղան գլուխն է քորում»: Բայց, լինչ և իցէ, շտապել չէ հարկաւոր, ես դեռ փոքր եմ, ժամանակ շատ կայ առաջիս և կարող եմ մի օր ես էլ մարդ դառնալ:

Մակար աղան սովորութիւն ունէր մագաղանում բացված հակերից մնացած թուկերի կտորտանքը, փրսկաթները կամ կտորտված արկղները էժան գներով ծախել գործակատարներին վրա, որ սրանք աշխատանքով ծախելով շահվեն: Սովորաբար այս շահը Մակար աղան յանձնում էր այն գործակատարներին, որոնք երկար տարիներ հաւատարմաբար ծառայել էին իր մօտ: Այդ բանը շատ շահաւէտ էր. պատմւում էին, որ շատ գործակատարներ այսպիսով դանադան մեծ մագաղաններում բաւական գումարներ են դիզում: Մակար աղայի մագաղանում այդ արտօնութիւնով օգտւում էին Գրեգորը և մէկը մնացեալ գործակատարներին, որը ամենից հինն էր, ուրեմն յոյս դնել եկամուտի այդ աղբիւրի վրա իմ կողմից ապարդիւն էր: Բայց և այնպէս պակաս չէին մտածում նրա մասին և նախանձում էին Գրեգորին և միւս գործակատարին, որոնք օգտւում էին

մի այդպիսի եկամուտով: Պէտք է ասած, որ այն օրից, երբ ես յոտել էի աղա Գուլամեանցներին մագաղանը, մի անգամ իմ մէջ կենդանութիւն ստանալով շահասիրական ոգին, օրէցօր քանի գնում այնքան գորանում էր նա, այնպէս որ մի քանի ամիսներում նա ինձ այնտեղը հասցրեց, որ ես պատրաստէի դիմել ամենայն տեսակ միջոցների, միայն թէ այդ միջոցները ինձ համար արդիւնաւէտ հետեւանք ունենային: Շատ անգամ ես պատրաստ էի մինչև անգամ մատնել գործակատարներին Մակար աղայի առաջ, եթէ հաւատացած լինէի, որ այս մատնութիւնը կարող էր ինձ օգուտ բերել գէթ նրանով, որ իմ վարկը քիչ թէ շատ բարձրացնէր Մակար աղայի աչքում, զբաւէր նրա վստահութիւնը դէպի ինձ: Ես ամենայն օր մտածում էի այս կամ այն գործակատարի մէջ գտնել որ և իցէ անհաւատարմութեան նշոյլ դէպի աղա Գուլամեանցների շահերը, հետագօտում էի նրանց, որպէս զի մի որ և իցէ պակասութիւն տեսնեմ և խիոյն յայտնեմ Մակար աղային և այդպիսով ցոյց տամ ինձ նրա շահերը պաշտպանող: Մի անգամ պատահեց մի այդպիսի դէպք, որը առիթ տուեց ինձ այնուհետեւ զբաւել Մակար աղայի վստահութիւնը: Մի առաւօտ, չը գիտեմ ինչու, Մակար աղան ուշացել էր տանը և մագաղին չէր եկել, մուշտարիներ էլ չը կային. այդպիսի ժամանակներում գործակատարները թողնելով իրանց սովորական տեղերը, խմբւում էին միատեղ

և խօսում, ծիծաղում ու գոլարձանում էին։ Խօսակցութեան առարկան գլխավորապէս լինում էր Մակար աղան, որն մասին գործակատարները հազար տեսակ դատողութիւններ էին անում, քննելով նրա բնավորութիւնը, կեանքը վարվողութիւնը և այլն։ Մէկը գովում էր Մակար աղային մի յատկութիւնը, միւսը պախարակելով այս յատկութիւնը, ցոյց էր տալիս նրա մի ուրիշ լաւ կամ վատ յատկութիւնը, բայց վերջ ի վերջոյ ամենքն էլ միշտ գալիս էին այն եզրակացութեան, որ Մակար աղան առ հասարակ մաքուր մարդ չէ։ Յիշեալ օրը գործակատարներն խօսակցութեան առարկան դարձեալ Մակար աղան էր։ Նս էլ խառնվել էին նրանց հետ բայց խօսակցութեանը չէին մասնակցում, այլ մի կողմ քաշված ականջ է դնում։ Չը նայելով, որ մագաղինում ոչ ոք չը կար, այսու ամենայնիւ գործակատարները խօսում էին շատ ցածր ձայնով և գրեթէ շնչումով։

— Գրեգոր, Մակար աղան լո՛նչպէս վերջացրեց իր բաները այն պառաւի հետ— հարցնում էր գործակատարներին մէկը խորհրդաւոր դէմքով։

— Ի՞նչ պառաւի հետ։

— Ա՛յ էն Թոթովեանցի, որն հետ քանի՜ ժամանակ է քաշքշվում են երեք եղբայր աղա Գուլամեանցները մուրհակներն մասին։

— Ի՛նչպէս պիտի վերջացնէին, մուրհակները Մակար աղան յետ առաւ և մի կռակ էլ նրան չը տուեց։

Այժմ խեղճ պառաւը ընկել է դառն աղքատութեան մէջ և, ինչպէս ասում են, մինչև անգամ օրվայ մի կրտոր չոր հացին էլ կարօտ է մնացել։ Խեղճը կաշաղակ է դառել և գիշեր ու ցերեկ այստեղ այնտեղ նստած խօսում է խօսում ոչ ոք նրա խօսքին չէ հաւատում։ Ասում են, որ կարելի է շատ հոգսից ծերութեան օրերում խելքից էլ զրկվի։

— Հախն է, ինչու էր կեանքի այդ ժամանակը, որ օտն մէկը այս աշխարհումն է, միւսը գերեզմանի մէջ՝ այնպիսի կեղտոտ բաների մէջ խառնվում, որ այս օրվան չը հասնէր։

— Ի՛նչպէս կարող էր չը խառնվել, երբ ամբողջ կեանքը այդպիսի խաբեբայութիւններով է անցկացրել։ Առակը ասում է «Ջրի կուժը ջուր կրելում կը կոտրվի»։ Խեղճ Աթախեանցի տունը քանդեցին, քանի կենդանի էր, բոլոր փողերը ինչ որ ունէր ձեռից առան և փոխարէնը կեղծ վեքսիւններ տուին պառաւը և աղա Գուլամեանցները, իսկ մեռնելու ժամանակ, այն էլ բարձի տակից գողացան և ողորմելի ընտանիքը թողին մուրացկանութեան մէջ։

— Ասում են մեծ գումարն էին հասնում Աթախեանցի փողերը, մօտ մինչև 75 հազարի։

— Ի՛նչպէս չէ, մուրհակներ զրոյն էլ Ռուսաստանի գործակատար Համբարձումն է եղել— ասեց Գրեգորը— նա ինձ պատմել է թէ ինչպէս են ստորագրել այդ

մուրհակները աղա Գուլամեանցները և պառաւ թոթովեանցը:

— Ի՞նչպէս են ստորագրել: — Ինչպէս պիտի լինի: Մակար աղան վերցրել է գրելը և իր ձեռագիրը փոխելով, ամենքի փոխարէն ինքը ստորագրել է ջոկ ջոկ ձեռագրով այնպիսի խորամանկութեամբ, որ իր իսկական ձեռքի հետքերը անգամ չէ կարելի եղել նշմարել: Աթոյեանցը իբրև հին վաճառական և մի չափազանց միամիտ մարդ տեղեկութիւն էլ չէ ունեցել մուրհակներ գրելու կարգ ու կանոններէ: Համբարձումը հաւատացնում էր, որ երբ ինքը մուրհակները մի առ մի տանում էր և տալիս, Աթոյեանցը մինչև անգամ նրանց ստորագրութեան էլ մտիկ չէր անում միշտ կրկնելով թէ «աղա Գուլամեանցները ազնիւ մարդիկ են, նրանք ուրիշի փողին թամազ չեն անի, կարելի է նրանց հաւատալ առանց մուրհակների էլ»:

Բայց պառաւ թոթովեանցի մուրհակները ի՞նչ մուրհակներ են, որ նա ստացած է եղել աղա Գուլամեանցներէ—հարցրեց գործակատարներէց մէկը:

— Աղա Գուլամեանցները Աթոյեանցից փողերը միշտ վերցնելիս են եղել պառաւ թոթովեանցի միջոցով: Նա է իբրև մակլէր գնացել Աթոյեանցի մօտ և փողերը ստացել և նրա շնորհով է իսկապէս Աթոյեանցը հաւատացել աղա Գուլամեանցներին այդչափ

մեծ գումար: Խաբլիւով պառաւի խօսքերով, թէ Գուլամեանցները ազնիւ վաճառականներ են և երբէք իրենց թույլ չեն տալ ուրիշի փողերը ուտել: Թոթովեանցը աղա Գուլամեանցներէ հետ առաջուց մտածած են եղել Աթոյեանցից հանել բոլոր նրա փողերը և տեղը կեղծ մուրհակներ տալ այն պայմանով, որ բոլոր գումարի մի մասը Գուլամեանցները տան թոթովեանցին: Թոթովեանցը իրան հասնելի մասը և բացի այդ իր սեպհական փողերը՝ ընդամենը երեսուն հազար մանէթ յանձնել է աղա Գուլամեանցներին յտարեկան 20 տոկոսի քով և փոխարէնը նրանցից մուրհակներ վերցրել: Երբ ամենայն ինչ վերջացել է, այսինքն Աթոյեանցը մեռել է և պառաւը նրա բարձի տակից աղա Գուլամեանցների և իր անունով կեղծ ստորագրված 75 հազար մանէթի վեքսիւները գողացել է և տուել է աղա Գուլամեանցներին, այն ժամանակ սրանց ոտքը ու ձեռքը բոլորովին բացվել են: Այս անգամ աղա Գուլամեանցները սկսել են մտածել թոթովեանցի պարտքից էլ մի կերպ ազատվելու մասին: Բայց թոթովեանցը այնպիսի կախող պտուղ չէ եղել, որ հեշտութեամբ ազատվէին նրանից: Նրան խաբելը այնքան հեշտ չէ եղել, որքան Աթոյեանցների նման միամիտներին խաբելը: Աղա Գուլամեանցները շատ են աշխատում, շատ են չարչարվում պառաւի ձեռքից մի կերպ դուրս բերել իրանց 30 հազար մանէթի մուրհակը, բայց չէ յա-

ջողովում. պառաւը նրանց հետ զգուշութեամբ է վար-
վում: Վերջապէս Մակար աղայի համբերութիւնը հաս-
նում է և նա մի օր խօսք է տալիս իր եղբայրներին
շուտով, ինչպէս և իցէ, Թոթովեանցից առնել մուրհակ-
ները:

Այդ վճռից յետոյ Մակար աղան մի օր շուկայում
պատահում է Թոթովեանցիին, ասում է թէ մտադիր է
այն օրը իր պարտքը վճարել և խնդրում է նրան, որ
երեկոյեան տանը սպասի, ինքը կը բերի փողը և վեճ-
սիւնները կը ստանայ: Երեկոյեան Մակար աղան վերց-
նում է իսկապէս 30 հազար մանէթ փող և գնում Թո-
թովեանցի տունը: Նա լծաշինակի մէջ կապած փո-
ղերը գրպանից հանում է և դնում սեղանի վրա, խըն-
դրելով պառաւին, որ մուրհակները յետ տայ և փողերը
ստանայ: Թոթովեանցի աչքերը, տեսնելով փողի կա-
պոցը, շլանում են և նա շուարոված հանում է դողդո-
ղալով սնդուկից մուրհակը և դնում Մակար աղայի
առջև: Օգտւելով ծերունու շփոթութիւնով և յարմար
վայրկեանով, Մակար աղան խլում է սեղանից մուրհակը
և փողի կապոցը ու հայդա: Թոթովեանցը առաջին
վայրկեանում չէ հաւատում իր աչքերին, բայց յետոյ
ուշքի գալով և իմանալով թէ բանը ինչ տեղ է, սխտւմ
է գոռալ թէ իրան կողոպտեցին և ուշաթափված ընկ-
նում է յատակի վրա:

— Բրաւօ, բրաւօ, Մակար աղա, լաւ խորաման-

կութիւն է բանեցրել ես իմ Աստուածը—բղաւեց գոր-
ծակատարներէից մէկը յափշտակված լինելով Գրեգորի
պատմութիւնով:

— Ահա ինչպէս է վերջացրել բանը Մակար աղան
պառաւ Թոթովեանցի հետ—աւարտեց Գրեգորը իր պատ-
մութիւնը: Այժմ խեղճը մնացել է չոր տալիս վրա և
չը գիտէ ինչ անէ. դատաստանատուն գնալ չէ կարող
որովհետեւ ոչինչ գրաւոր կամ ուրիշ փաստեր չունի, որ
Գուլամեանցիների վրա հաստատէ իր պարտքը, իսկ ա-
ռանց փաստերն՝ ոչ ոք չէ հաւատում նրա խօսքերին:
Հասարակութեան մէջ գանգատւելու ժամանակ ամենքը
ծիծաղում են նրա վրա և չեն հաւատում որ աղա Գու-
լամեանցիները նրան այդքան փող պարտ լինեն և չը
վճարեն և ինչպէս հաւատան, քանի որ շատ չաւ ճա-
նաչում են նրան և գիտեն, որ նա իր կեանքում այդ-
քան փող երբէք չէ ունեցել: Իսկ ճշմարիտը խոստո-
վանվել ու ասել՝ պառաւ Թոթովեանցը նոյնպէս չէ
կարող, որովհետեւ գիտէ, որ եթէ ճշմարիտը պատմի
թէ հրտեղից և ինչպէս է այդ պարտքը գոյացել աղա
Գուլամեանցիների վրա, կարող է իր ծերութեան օրե-
րում խայտառակվել, յայտնելով իր մասնակցութիւնը
Աթոյեանցիին կողոպտելու մէջ: Այժմ խեղճը մնացել է
տանջվելով և գիշերու ցերեկ մաշվում է իր գաղտնի
ցաւերով և ոչ ոքին չէ կարողանում յայտնել: Ճարա-
հատեալ ամենայն օր գնում է եկեղեցի և Աստուծուն

աղաչում, պաղատում, որ նա պատժի աղա Գուլամեանցներին:

— Եթէ ճշմարիտն էք ուզում իմանալ մի հատ գործակատար էլ անպատիժ չի մնալ,—մէջ մտաւ մի ուրիշը:—Ինչ որ վաճառականն է անում, նոյնը և սովորում ենք. որ մէկը մեզանից կարող է պարծենալ, թէ իսկապէս ճշմարիտ մարդ է—մէջ մէկը. ամենքս էլ օտից մինչև գլուխ թաթախված ենք մեղքի մէջ: Օրը հարկերաւոր ստեր ենք ասում մուշտարիներին առաջ, խաբում ենք, կտորները պակաս ենք չափում, արժողութիւնից աւել գներով ենք ծախում, մի խօսքով հազար տեսակ սատանայութիւններ ենք անում, թէ ինչ է մեր աղան պիտի օգտուի: Բայց աղան սրա փոխարէնը ի՞նչ է տալիս մեզ. նա մեզ սովորեցնում է աւելի ու աւելի խաբեբայութիւն, խորամանկութիւն, կեղծաւորութիւն: Մինչև այսօր մեզանից մէկը մաքուր սրտից խօսել չէ կարողացել Մալար աղայի հետ, մինչև այսօր մեզանից ոչ մէկը նրա հետ խօսելու ժամանակ չէ կարողացել ասել այն, ինչ որ մտածում է: Ամենքս խօսում ենք մի տեսակի, իսկ մտածում ենք ուրիշ տեսակ. ամենքս կեղծաւորում ենք, շողոքորթում ենք նրան դուր գալու համար: Մեր ստրկութիւնը այն տեղն է հասել, որ եթէ Մալար աղան ասի, թէ այսօր ուրբաթ չէ, այլ կիրակի է, մենք կը համաձայնենք, չը նայելով որ գիտենք, թէ նա սուտ է ասում: Եթէ ասէ, որ արե-

գալը լոյս չունի, մենք կասենք թէ ճշմարիտ է: Եթէ ասէ, որ քաղաքի անգամ երկու չորս չէ, մենք իսկոյն կը պատահողներ ենք թէ «այո, Մալար աղան, ձեր ասածն է»: Ինչու համար ենք այդ բոլորը անում,—նրա համար որ մենք նրա քէֆին չը դիպենք, որ սրանով մենք ցոյց տանք նրան մեր հնազանդութիւնը խոնարհութիւնը, որպէս զի գրաւենք նրա հաւատարմութիւնը: Միթէ այս բոլորը խաբեբայութիւն չէ, միթէ պակաս յանցանք է, քան թէ աղա Գուլամեանցների և պառաւ Թոթովեանցի աւազակութիւնը:

Այս ասում էր մի գործակատար, որը ընդամենը մի տարի էր ծառայել աղա Գուլամեանցներին մօտ: Մալար աղան նրան չէր սիրում և շատ վատ էր վարվում հետը: Ես կարծեցի, որ հէնց այդ էր պատճառը նրա անբաւականութեան: Սակայն ես զգում էի նրա բոլոր խօսքերի ճշմարտութիւնը: Ես գիտէի, որ իսկապէս այն ամենը, ինչ որ նա ասում էր գործակատարներին մասին, բոլորը իրաւացի է և արդար:

— Ուրիշ կերպ անկարելի է, պատասխանեց Գրեգորը իր գրութիւնով անբաւական գործակատարին: Եթէ չը խոնարհվենք, չը հնազանդվենք աղա Գուլամեանցներին, եթէ նրանց ուզածը չը կատարենք՝ այս աշխարհում ապրել չենք կարող: Նրանք սիրում են կեղծաւորութիւն—պիտի կեղծաւորենք, սիրում են շողոքորթութիւն—պիտի շողոքորթենք, սիրում են սուտ

ասել—ալիտի սուտ ասենք: Մի խօսքով ինչպէս նրանք
են ուզում—ալիտի այնպէս պահենք մեզ, եթէ մէկ քաղ-
ցած կը մնանք: Տեսնում եմ, այն օրվանից, երբ դու մի
փոքր հակառակութիւն ցոյց տուիր Մակար աղային,
այն օրվանից դու նրա աչքից ընկել ես, չը նայելով որ
դու ճշմարիտ էիր խօսում: Զէ, եղբայր, հարկաւոր
է անել այն, ինչոր քեզանից պահանջում են աղա Գու-
լամեանցները և ոչ թէ այն՝ ինչոր դու ես ցանկանում:
Ուրիշ ճար չը կայ, եթէ ուզում ես նրանց աչքում հա-
ւանելի լինել: Ես էլ առաջ շատ էի նեղանում իմ պաշ-
տօնից և շատ ժամանակ ինքս ինձ ասում էի, թէ ինչ
հարկաւոր է սուտ խօսել, կեղծաւորել, երբ որ առանց
այն կարելի է վարվել, բայց յետոյ տեսայ, որ այդ ան-
կարելի է, քանի որ աղա Գուլամեանցները կամայ ա-
կամայ ստիպում են ամենայն ինչ անել, և ծառայելով
նրանց անհնարին է սուտ չասել կամ չը խաբել: Այժմ
ինձ համար մի և նոյն է. չեմ էլ մտածում թէ օրա-
կան քանի անգամ եմ սուտ ասում և քանի անգամ
խաբում, որովհետև հէնց իմ ամբողջ օրվայ խօսակցու-
թիւնը սուտ է և նրա մէջ ոչ մի ուղիղ խօսք չէք գտնի:
Ինչ որ խօսում եմ Մակար աղայի հետ, ոչ մէկը ուղիղ
սրտից չեմ խօսում, այլ կեղծաւորում եմ և ինչու չը
կեղծաւորեմ, չը շողոքորթեմ, երբ որ ինքը սիրում է:
Ինձանից խօսի սրանով մի բան չէ պակասում: Այսպէս
չեմ խօսի, այնպէս կը խօսեմ, այդ չեմ ասի, այն կա-

սեմ, այդ բոլորը, իմ կարծիքով, մի և նոյնն է, միայն
հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ թէ որն է շահաւետ:
Աղա Գուլամեանցները եթէ իրոյնց ամբողջ կեանքը
սուտ ասելով, կեղծաւորելով, սրա և նրա ոտերը լցե-
լով, խաբելով շահեկացնէին՝ հաւատացնում եմ ձեզ
այսօր այնքան հարստութեան տէրեր չէին կարող լի-
նել: Փողը, եղբայր, ամենայն բան ուժով ստիպում է
մարդու անել—այդպէս չէ: Երբ օրվայ իմ ամբողջ
փորձակատարները բոլորը գրական պատասխան
տուին Գրեգորին և հաւանեցին նրա ասածները, բացի
այն մէկից, որը եր պարտօնով չանբաւական էր: Իսկ ինչ
վերաբերում էր ինձ, ես՝ ճշմարիտ ասած, համաձայն էի
նրանում, որ մենք գործակատարներս իսկապէս թաղ-
ված ենք այդ բոլոր կեղտոտութիւնների մէջ: Բայց
ինչպէս անել: Զը համաձայնվել Գրեգորի հետ, որ մի
կտոր հացի տէր լինելու համար անհրաժեշտ է լինել
Մակար աղայի առաջ կեղծաւոր և շողոքորթ, չէի կա-
րող, քանի որ արդէն ճանաչում էի վերջինին և գիտէի,
որ առանց սրանց անհնար է նրա մօտ երկար մնալ:
Իսկ ես ուզում էի նրա մօտ ծառայել ունենալով աչքի
առաջ իմ ապագան, ես չէի ուզում աղքատութեան մէջ
ապրել, ինչպէս իմ հայրը: Ես ցանկանում էի իմ ապա-
գան նիւթապէս ապահոված տեսնել: Ո՛վ է աղա Գու-
լամեանցներին այսօր մեղադրում, ո՛վ է նրանց պախա-
րակում Աթոյեանցի փողերը ուտելու մասին: Ո՛ր ոք,

ընդհակառակը ամենքն էլ նրան պատուում են, յարգում են, փողոցով անցնելիս գլուխ են տալիս հեռուելից, իսկ իրանք հպարտ ու գոռոզ ոչ ոքի վրա ուշադրութիւն չեն դարձնում, ոչ ոքի հետ չեն ուզում խօսել և թնչ հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել, քանի որ առանց ուրելիների էլ կարողանում են ապրել:

— Այսքան տարի ծառայելով—շարունակեց Գրեգորը—ես վերջապէս հասկացել եմ, որ վաճառականութեան մէջ մարդ չէ կարող մնալ ազնիւ, մաքուր, ճշմարտախօս: Զէ կարող որովհետեւ, վաճառականութիւնը այդպիսի մարդկանց չէ սերում: Վաճառականութեան մէջ ամենքը պիտի զրահաւորված լինեն մի գէնքով, որպէս զի կարողանան իրանց գոյութիւնը շարունակել: Այդ գէնքն է ստախօսութիւնը և խաբեքայութիւնը: Բոլոր վաճառականները պիտի խաբող և ստախօս լինեն, ուրիշ կերպ չէ կարելի լինել, քանի որ ինքը վաճառականութիւնը հիմնված է հէնց խաբեքայութեան և ստախօսութեան վրա: Ես երբէք չեմ մեղադրում վաճառականին, երբ նա խորամանկութիւն է անում, ստախօսում է, խաբում է: Զեմ մեղադրում, որովհետեւ գիտեմ, որ նա կամայ ախմայ ստիպված է այդպէս վարել: Վաճառականներին մէջ հաւատացէք, որ ճշմարտութիւն և ազնուութիւն ասված բաները դատարկ բաներ են: Փողը, այն անիրաւ ոսկին ամենայն բան մարդուս մոռացել է տալիս, մինչև անգամ խիղճն

էլ, հոգին էլ, հաւատն էլ: Բաց արէք աչքներդ և լաւ մտիկ արէք ձեր շուրջը: Տեսէք ո՞վ է կարող պարծենալ, որ ազնիւ, առաքինի և ճշմարտասէր մարդ է,—ոչ ոք: Եւ ամենքը իրարու խաբում են, կողոպտում են: Աթոյեանցին խաբում է և կողոպտում Թոթովեանցը, աղա Գուլամեանցները խաբում են ու կողոպտում Թոթովեանցին, վաղը մի ուրիշը դուքս կը գայ նոյնը կանէ և աղա Գուլամեանցներին հետ և այսպէս կը շարունակվի անվերջ: Ես ինքս եթէ դէպք պատահի, եթէ ձեռքս ուրիշ փողեր ընկնեն, առանց խղճալու կը կլանեմ և այդ բոլորովին խղճի դէմ չեմ համարի, որովհետեւ հաւատացած եմ, որ այդ ուրիշն էլ անշուշտ մէկ մարդից գողացած է այդ փողերը:

Գողացած եմ ասում որովհետեւ սրանում ես համոզված եմ: Գողութիւն ասելով ես միայն աղա Գուլամեանցներին Աթոյեանցից և Թոթովեանցից արած գողութիւնը չեմ համարում: Սա աշխարհ, անամօթ աւագակութիւն է հաւասար այն մարդասպանների գործողութեան, որոնք մարդկութենից փախած Թափառում են անտառներում: Ես գող և կողոպտիչ համարում եմ անխելք բոլորներ վաճառական դասակարգը որը չէ աշխատում—վարձատրվում է, քտինք չէ թափում—փորը միշտ կուշտ է: Այստեղ դատապարտելի չեն աղա Գուլամեանցներին նման անհատները, այլ դատապարտելի է միայն վերցրած բոլոր վաճառականական դասակարգը:

Իսկ եթէ աւելի սլաքը կուգէք իմանալ դատաւարտելի է մեր ներկայ Հասարակական կազմակերպութիւնը, այն կազմակերպութիւնը, որը բաւական չէ որ գոյութիւն է տալիս աղա Գուլամեանցներին այլ և նրանց միջոց է տալիս Հասարակութեան մէջ մի չափանի աստիճանի բարոյական դերք բռնել:

Ես այդ բոլորը շատ լաւ իմանում եմ և այդ պատճառով չեմ էլ դատաւարտում աղա Գուլամեանցներին այլ ընդ Հակառակը աշխատում եմ ես էլ նրանց ճանապարհով գնալ. որովհետեւ կրկնում եմ, որ ուրիշ կերպ անհնար են ասելը:

Գրեգորը չը կարողացաւ շարունակել իր խօսքը, որովհետեւ այդ ժամանակ ներս մտաւ մի մուշտարի և մենք ցրվեցինք մեր տեղերը նրան ընդունելու:

Այդ խօսակցութիւնը ինձ խիստ հետաքրքրել էր: Շատ ամիսոսեցի, որ նա ընդհատվեց: Նա ինձ համար հետաքրքրել էր նախ՝ որ ես իմացայ այն ծերունու գաղտնիքը, որը եկեղեցում աղօթելու ժամանակ սպառնալի հայեացք էր ձգում Մակար-աղայի վրա և երկրորդ՝ որ առիթ էր տալիս ինձ ծանօթանալու գործակատարների հետ, թէ ինչպէս են վերաբերվում նրանք դէպի իրանց պաշտօնը և Մակար աղայի շահերը:

Թէև այս խօսակցութեան մէջ գործակատարները ոչինչ աղա Գուլամեանցների շահերի ընդդէմ բան չէին ասում, այլ միայն ընդհանուր կերպով քննադատում էին

բոլոր վաճառականներին, բայց այսու ամենայնիւ ես աշխատում էի անհաւատարմութեան գէթ մի նշոյլ գտնել նրանց մէջ դէպի աղա Գուլամեանցները, որ ծածուկ կերպով յայտնեմ Մակար աղային, որպէս զի սրանով ձգելով միւս գործակատարները վարկը նրա աչքում՝ բարձրացնեմ իմ սեպհականը: Անխղճութիւն էր, թէ ոչ իմ կողմից, ինձ համար բոլորը մէկ էր: Միայն թէ ես սիրելի դառնայի Մակար աղայի աչքում և գրաւէի նրա վստահութիւնը: Ինձ համար բոլոր միջոցները արդար էին, միայն թէ նրանք հասցնէին ինձ նպատակիս: Ես ամենայն ըոպէ յիշում էի մանրամասն Թորոսի խրատը և միշտ մտաբերում էի նրա խօսքերը թէ «սուտ ասիւր, խաբլը, խորամանկութիւն արա, միայն թէ մէջտեղ շահ ունենաս»:

Երեկոյեան, սովորականին համեմատ, ես աղա Գուլամեանցների տանն էի: Մակար աղան իր առանձնասենեակումն էր: Սատանան հէնց բթում էր ինձ, որ անպատճառ գնամ նրա մօտ և սրտմեմ գործակատարների այն օրվայ խօսակցութիւնը մի քանի ստեր էլ իմ կողմից աւելացնելով, որ ցոյց տամ նրանց անհաւատարմութիւնը: Մի քանի ըոպէ ես տատանման մէջ էի «գնալ, թէ չը գնալ»: Մի կողմից չէի ուզում գնալ, որովհետեւ վախենում էի Մակար աղան իմ խօսքերին չը հաւատայ, միւս կողմից՝ ցանկանում էի գնալ մտաբերելով որ ինձ վարձելու օրը Մակար-աղան հէնց

ինքը պատուիրել էր յայտնել իրան այն ամենը, ինչոր
ես կը լսեմ ուրիշներէց իր վերաբերութեամբ:

Մինչև իմ վճռելը, բարեբաղդաբար, ինքը, Մակար
աղան ծառայի միջոցով կանչեց ինձ իր մօտ: Առաջին
անգամ չէր որ ես մտնում էի նրա առանձնասենեակը:
Վերջին ժամանակները նա սովորութիւն էր արել եր-
բեմն ինձ կանչել իր մօտ և զանազան բաների մասին
ինձ հարց ու փորձ անել: Լինելով կատկածաւոր բնաւո-
րութեան տէր մարդ, Մակար աղան ուզում էր, որ ա-
մենայն բան իրան յայտնի լինի և այդ պատճառով ին-
ձանից շատ անգամ այնպիսի չնչին բաների մասին տե-
ղեկութիւններ էր պահանջում, որ ես զարմանում էի:
Օրինակ նա հարցնում էր թէ գիշերները այս կամ այն
ծառան ինչ է անում իր սենեակում, վաղ է պառկում
քնելու, թէ ուշ, քանի՞ բաժակ է թէյ, խմում, ի՞նչքան
անգամ է օրը հաց ուտում և այլ այսպիսի մանր բա-
ների մասին: Երբ մտայ առանձնասենեակը, Մակար
աղան թէյ էր խմում: Ես գլուխ տուի նրան և դռան
կողմը կանգնեցի ձեռքերս դարսած սպասելով, թէ ինչ
պիտի հրամայէ ինձ:

— Հըմ, ի՞նչ կայ, ինչ չը կայ, պնդոն խաչի:

Պէտք է ասած, որ վերջին ժամանակները Մակար
աղան սովորութիւն ունէր ուրախ ժամանակին ինձ հետ
խօսելիս «պարոն» կսպնել իմ անունը մի տեսակ
ծաղրածութեամբ արտասանելով այդ մականունը:

— Ձեր հրամանոց առողջութիւնը, Մակար աղա,
մի այնպէս բան չը կայ, որ ձեզ հետաքրքրի—պատաս-
խանեցի ես գլուխս համեստութեամբ խոնարհեցնելով:
— Ինչպէս թէ չը կայ: Այսօր ես մինչև երեկոյ
մագազինում չեմ եղել, ի՞նչ են արել գործակատար-
ները:

— Ի՛նչ պէտք է անեն, միթէ դուք չը զիտէք, թէ
ձեր հրամանքը մագազինում չեղած ժամանակը միշտ
ինչ են անում:

— Ի՛նչ է, էլի մի բան կայ:

— Ո՛չ մի այնպիսի բան չը կայ, ուզում եմ ասել,
որ երբ դուք մագազինում չէք լինում առհասարակ
գործակատարները մի փոքր խելօք չեն մնում—պա-
տասխանեցի ես գլուխս աւելի քարշ գցելով, իբրև թէ
խիստ ամաչում եմ Մակար աղայից:
— Իրեւմ ինչպէս են պահում իրանց: Երբ ես այն-
տեղ չեմ լինում հաւաքվում են միասին և ունենք
ծռած սովբաթ անում, իսկ մուշտարները դալիս են ու
դատարկ լետ գնում:

— Լաւ կը լինէր, եթէ սովբաթ անէին իրանց վե-
րաբերեալ բաների մասին, բայց նրանք շատ ժամա-
նակ դատողութիւններ են անում իրանց գլխից մեծ
գործերի մասին:

— Ասա տեսնեմ ի՞նչ գործերի մասին են դատո-
ղութիւններ անում, հարցրեց Մակար աղան անհամբ-

ընթեամբ, բարկացած և տեղից բարձրանալով:

Ես մի փոքր չեմ քաշվեցի ցոյց տալու: Համարձեթ էր վախում եմ նրանից:

— Ձեր գործերը մասին ես խօսում և ձեզ բամբասում եմ:

— Ի՞նչպէս թէ ինձ բամբասում ես:

Մակար աղայի հետաքրքրութիւնը հասաւ վերին աստիճանի: Ես ինձ միամիտ ձեացրի, որ իբրեւ թէ իմ ասածին ինքս այնքան նշանակութիւն չեմ տալիս:

— Ի՞նչ ես խօսում իմ վերաբերութեամբ, պատմիր շուտով— կրկնեց նա:

— Ասում եմ դուք լաւ մարդ չէք, խաբող, սուտ ասող էք, էհ, ինչ գիտեմ. ուրիշ այդպիսի շառ բաներ ես ասում:

— Էլ ի՞նչ ես ասում:

— Թէ դուք ձեզանից մեծերին և ուժեղներին կեղծաւորում էք ու շողոքորթում, իսկ փոքրերի առաջ հարկաւ դռն դռն էք պահում ձեզ: Թէ դուք գողութիւնով և խաբեքացութիւնով էք այսքան հարստութեան տէր դարձել: Գրեգորը պատմում էր, թէ իբրեւ խաբէլ էք մի ինչ որ Աթոյեանց ազգանունով վաճառականի նրա 75 հազար մանէթ փողը կուլ էք տուել յետոյ խաբել էք ծերունի Թովթովեանցին և նրա 30 հազար մանէթն կերել: Այդպիսի և սրանց նման շատ բաներ ես ասում, Մակար աղա: Ես չէի ուզում լսել

նրանց էլ, որովհետեւ ինձ շատ վատ էր թւում որ իմ աղայիս մասին այնպիսի ստեր են հնարում և այն էլ այնպիսի մարդիկ, որոնք նրա հացով են ապրում: Բայց ի՞նչ պիտի անէի. մտազնայնից դուրս դալ չէի կարող: Նրանք խօսում էին, ես էլ ակամայ լսում էի: Մակար աղան բարկութիւնից գունատուեց: Ես իսկապէս սկսեցի նրանից վախենալ: Բայց շուտով էլի ուղղեցի ինձ:

— Յետոյ էլ ի՞նչ էին խօսում այն շառ բաները:

— Էհ, Մակար աղա, շատ բաներ էին ասում, բայց ո՞վ է հաւատում այնպիսիներին ասածին:

— Հաւատում եմ, թէ չեն հաւատում, այդ քեզանից հարցնող չը կայ, դու պատասխանիր այն, ինչ որ ես եմ քեզանից հարցնում:— Ասում տեսեմ, էլ ինչեր էին խօսում— ասեց Մակար աղան կատաղած, այնպէս որ ես սկսեցի դողալ:

— Միայն ձեր վրա չէին խօսում, այլ բոլոր վաճառականներին վրա, թէ նրանք ամենքն էլ սուտ ասողներ են, խաբողներ են, գողեր են, առաջակներ են, կողոսրտողներ են: Թէ նրանց մօտ ծառայողներն էլ պէտք է իրանց նման լինեն, որովհետեւ ուրիշ կերպ չեն կարող լինել:

— Այդ ո՞ր գործակատարն էր ասում:

Ես լիշեցի Գեիգորի և մէկէլ իր պաշտօնից անբաւական գործակատարի անունները:

— Այդ էլ իմ լաւութեան պտուղը... փողոցներում

ոտարբորելի լակոտներ էին, հաւաքել եմ բերել մի կտոր հացի տէր շինել, այժմ ինձ էլ չեն հաւանում: Արեւայժմ աղքատներին ողորմութիւն արա, խղճաւ նրանց վրա, Մակար: Ես գիտեմ այսուհետեւ, թէ ինչպէս է հարկաւոր վարվել նրանց հետ:

— Գրեգորը ասում էր, թէ մինչեւ անգամ ինքն էլ պատրաստ է ուրելի փողերն ուտել, եթէ ձեռքը ընկնի: Օրինակ, ասում էր «եթէ աղա Գուլամեանցները փողերից մի տասը կամ տասնուհինգ հազար մանկթ ձեռքս ընկնի, ես առանց երկար մտածելու կը սեպահականացնեմ և չեմ վերադարձնի, որովհետեւ այդ մեղք չէ, քանի որ աղա Գուլամեանցներն էլ Աթոյեանցի և Քոթովեանցի փողերն են կլանել: Գողից գողութիւն անելը մեղք չէ»: Ես աւելացրեց, որ այժմ հէնց ձեզ մօտ ծառայում է այն նպատակով, որ մի մեծ գումար գողանայ ձեզանից ու փախչի:

Այս անգամ Մակար աղայի կատաղութիւնը սահմանից դուրս եկաւ: Ես սկսեց շտապով քայլել: Իմ խօսքերը ասեղները նման ցցվում էին նրա սրտում:

— Լաւ գնա—դարձաւ վերջապէս ինձ:

— Բայց աղա մի բան եմ խնդրում ձեզանից:

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Ո՛ր դուք գործակատարներին չը յայտնէք, թէ ես եմ այս ամենը ձեզ պատմել, առանց այն էլ նրանք ինձ հետ լաւ չեն վարվում, այս անգամ ինձ բռնաբերում:

Ծեծելով կը սպանեն: Դուք էլ գիտէք, որ ես մի խեղճ մարդու տղայ եմ, մտել եմ ձեզ մօտ մի կտոր հաց ուտելու, պարտաւոր եմ այս հացի փոխարէն ձեզ հաւատարմութեամբ ծառայելու: Ես ըմ պարտքս եմ կատարում:

— Լաւ է, գիտեմ, դուրս եի կորել:

Ինչպէս հրամայեց Մակար աղան ես չի հարկէ դուրս եկայ իսկոյն, բայց չը կորայ, ես մտայ սենեակս և ուրախութիւնիցս սկսեցի սուլել ու երգել կատարելապէս բաւականացած իմ աղողութիւնով:

Միւս օրը առաւօտեան Մակար աղան մագաղինից վռնդեց Գրեգորին և այն գործակատարին, որ իր դրութիւնով անբաւական էր: Վերջինի պաշտօնը Մակար աղան յանձնեց ինձ:

VI

Արդէն երեք տարի էր, որ ես ծառայում էի աղա Գուլամեանցներին մագաղինում: Իմ գործերս վատ չէին գնում: Ես արդէն զրաւել էի Մակար աղայի հաւատարմութիւնը և օրէցօր աւելի ու աւելի բարձրանում էի նրա աչքում: Իմ թուրս երկօյրի էր. նա կտրում էր այս կողմով էլ, այն կողմով էլ: Մանրավաճառ թորոսի խօսքերի նշանակութիւնը ես փոքր առ փոքր սկսում էի հասկանալ, նրա տուած խրատը ինձ օգնում էր: Այնտեղ ուր հարկաւոր էր խորամանկութիւն—եւ խորա-

մանկ էի ինչպէս օձ: Ուր հարկաւոր էր միամտութիւն—
ես միամիտ էի ինչպէս ոչխար: Ուր հարկաւոր էր կեղ-
ծաւորութիւն և շողոքորթութիւն—ես կեղծաւորող և
շողոքորթող էի ինչպէս պարսիկ, ուր հարկաւոր էր սը-
տախօսութիւն—ես սուտ էի ասում, ինչպէս մի հմայող:
Մի խօսքով ես հնազանդվում էի ամենայն մի դէպ-
քում հանգամանքներին և իմ ամեն մի քայլը դնում
էի վերջինների համեմատ՝ միայն թէ կարողանայի ա-
ռաջանալ Մակար աղայի մօտ, միայն թէ ձեռք բերէի
նրա վստահութիւնը:

Հասել էին այն օրերը, երբ Մակար աղան սկսեց
պատկիւք: Մի քանի ամիսներ առաջ արդէն սկսել էինք
պատրաստութիւններ տեսել այդ նշանաւոր օրվա: Հա-
մար: Այդ օրերը ես այնքան զբաղված էի, որ քիթ
սրբելու համար անգամ ժամանակ չունէի: Իմ գործերը
շատացել էին. ամենայն ինչ ես էի կատարում թէ տանը
և թէ մագաղինում: Ամենքն ինձ էին յանձնարարու-
թիւններ անում, ես կատարեալ թւեր էի առել և
թռչում էի ամեն կողմ, ուր որ ինձ ուղարկում էին:
«Խաչի, գնա բազար այս ինչ բանը գնիր» — «այս ըօպէխս
աղա» և Խաչին մի վայրկեանում անհետանում էր ա-
ղայի հրամանը այնպաղ կատարելու: «Խաչի, վաղ տուր
մագաղինից այս ինչ կտորը բեր» — Մակար աղան դեռ
խօսքը չաւարտած Խաչին արդէն ճանապարհ էր ընկել:
Մի խօսքով «Եօրդա Խաչին» աղա Գուլամեանցներին

տանը դառել էր մի գնդակ և ուր որ նրան ձգում էին,
նա գլորվելով դնում էր:

Մակար աղան այդ ժամանակները գտնվում էր
ուրախ տրամադրութեան մէջ: Նա ամենքի հետ քաղ-
ցրութեամբ էր վարվում, ամենքի հետ խօսում էր կա-
կողութեամբ նա մանաւանդ ինձ հետ: Միւս զործակա-
տարներին դէպի ինձ ունեցած նախանձին չափ չը կար.
ես դառել էի մի վիճել և ծակում էի նրանց աչքերը:
Ամենքը նախանձում էին, մանաւանդ նրա համար, որ
ես աղա Գուլամեանցների ընտանիքում ընդունվում էի
ինչպէս նրա անդամներից մէկը, իսկ իրանք ամսէնը մի
անգամ հազիւ էր պատահում, որ մտնեն այնտեղ:

Մակար աղան արևի պատկիւք Ե... քաղաքի մի
հարուստ դրամատիքոջ աղջկայ հետ: Այն աղքատ աղ-
ջիկը, որի վրա նա ուղղւում էր առաջ նշանվել և որի
մասին միջնորդութիւն էր անում տէր Աւահալը,—մե-
ռած էր: Հասարակութեան մէջ խօսում էին, թէ նրա
մահուան պատճառը եղել է Մակար աղան: Ահա ինչ-
պէս էին պատմում չար լեզուները, որոնց ես, ճշմարիտը
խոստովանած, դժուարանում եմ հաւատալ:

Ասում էին, թէ երբ Մակար աղան երկար ժամա-
նակ աղջկայ սիրտը գրաւելու համար զանազան խորա-
մանկութիւններ գործ դնելուց յետոյ տեսնում է որ չէ
յաջողվում հասնել իր նպատակին, իձուռն է դիմել վեր-
ջին ամենախիստ միջոցին՝ յոյս ունենալով, որ այդ մի-

ջոցը անշուշտ կօգնի նրան իր ցանկութեանը հասնելու։
Նա վարձու է մի քանի գազանաբարոյ մարդիկ և
պատելիւրու մը նրանց՝ մի գեշեր գաղտնի կերպով սպանել
օրիորդին սերած երկտասարդին, որպէս զի այսպիսով
աղջկայ սերտը ազատվի նրա սերունց և ինքը, Մակար
աղան, կարողանայ պսակել նրա հետ։ Մի գեշեր խեղճ
երկտասարդը շուկայից վերադառնալու ժամանակ՝ ա-
ւազակներէ մէկը գաղտնի անկիւնից արձակու է նրա
վրա ատրճանակը և դնակը թափանցելով ողորմելու
կուրծքի մէջ, մի վայրկեանում սպանում է նրան։ Երբ
երկտասարդի դիակը յանկարծակի բերում են տուն,
նրա ծերունի հայրը տեսնելով իր միակ ողուռ անշնչա-
ցած դիակը՝ ուշաթափվում է և միւս օրը խելագար-
վում։ Իսկ պառաւ մայրը նոյնպէս չը կարողանալով իր
զաւակին կորստեան դառն կսկիծը երկար տանել՝ մի
ամսից յետոյ իր խնամքով է միւս աշխարհ։

Սերահարմար օրիորդին երկու օր շարունակ չեն
կարողանում բաժանել երկտասարդի դիակից։ Թաղելու
ժամանակ հազիւ հազ նրան կարողանում են արգե-
լել, որ իր սիրելի դիակին հետ միասին չը մտնի գերեզ-
մանը։ Օրիորդին անշնչացած բերում են տուն և մի
քանի օրից յետոյ խելագարվում է, իսկ մի ամիս չան-
ցած՝ նա ևս մեռնում է։

Այդպէս պատմում էին չար լեզուները, սակայն ես
կրկնում եմ, որ չեմ կարող երաշխաւորել թէ այդ ող-

բերգական դէպքի պատճառը Մակար աղան լինէր։
Այսպէս թէ այնպէս, Մակար աղան դատարանում է իր
հաւանած աղջկայ վրա մտածելուց։ Իսկ իր միջնոր-
դութեան համար տէր Վահակը այնու ամենայնիւ ստա-
նում է Մակար աղայից կանաչ։ Կարմրանոցները, փո-
խարէնը նրա համար գտնելով մի հարուստ ընտանիքից
աւելի զեղեցիկ, թէև քիչ պառաւած մի հարսնացու։

Թէ ինչպէս էր Մակար աղայի հարսանիքը, որքան
շքեղ էր նա և ինչքան շուտ ծախսեր եղան—այդ մա-
սին ես աւելորդ եմ համարում գրել իմ յիշատակարա-
նում։ Բաւական է միայն ասել, որ ճաշկերոյթը շարու-
նակից ուղիղ հինգ օր և քաղաքում մարդ չէր մնա-
ցել, որ հրաւիրված չը լինէր հարսանիք։ Մի օր Մա-
կար աղան ճաշկերոյթ աւելի առանձնապէս հայ բնա-
կիչներին բարձր դասակարգին, երկրորդ օրը միջին և
ստոր դասակարգներին, երրորդ օրը ռուսներին, չորրորդ
օրը բացառապէս թուրքերին, իսկ հինգերորդ օրը իր
ընկերակիցներին։ Այդ հինգ օրվայ ընթացքում ես այն-
քան աշխատել էի, այնքան այս ու այն կողմն էի վազ-
վազել, որ յետոյ երեք օր շարունակ յոգնածութենից
սենեակիցս դուրս գալ չը կարողացայ։

Այսպէս թէ այնպէս, ինձ համար խիստ ուրախ
անցան հարսանիքի օրերը։ Եւ մինչև անգամ դուռն էի
ինձ հարսանիքի հերոսներէ մէկը։ Մի անձն, որով իմ
ուշք ու միտքը այդ օրերը չափազանց զբաղված էր—այդ

Թամարն էր, որը հետ ամենայն ժամ, ամենայն րոպէ
առիթ էի ունենում խօսելու: Թամարը հասակ առնելով,
այդ ժամանակները կրկնապատկելի գեղեցկացել էր:
Մարդ եմ ասում, այն էլ ինձ նման 20—21 տարեկան
Թարմ երիտասարդ, որ նրա վրա կարողանաւ անտար-
բերութեամբ նայել: Նայելով նրա արդեստոյան փո-
փոխութիւններէն զուրկ, առոյգ և կարմրախառն թշե-
րին, մոյգ և կրակոտ աչքերին: Նայելով մի կապ հե-
սած շաղանակագոյն խիտ մազերին, որոնք Թամարի վրայ
նրա բարձր ուսերի վրա հասնում էին մինչև մտնելիս
կապոյն ատլասեայ հագուստի վրա կապած ոսկէ գո-
տիին: Նայելով նրա ահագին ոսկէ մեղալիսնով զար-
դարւած բարձր կոշիկին — խոստովանում եմ որ ամե-
նայն անգամ իմ սիրտը ժամացոյցի սլաքի նման չընկ-
չընկում էր: Ես հազիւ հազ կարողանում էի գտնել իմ
կրքերը:

Հարսանիքի օրերը կանանց դասակարգը ինչպէս
ընդունւած էր գեռ նահապետական արդութեան մէջ
գտնւող Ե... քաղաքի հասարակութեան մէջ... էր խառն-
վում տղամարդկանց հետ: Նա բոլորովին անջատւած
առանձին սենեակներում էր շարունակում զուարճու-
թիւնը, որ ոչ մի աղամարդ չէր համարձակվել ոտք
կոխել: Սակայն աղա Գուլամեանցները ընտանիքի մի-
տահութիւնը ես այնքան գրաւել էի, որ առանց որ և
է. արգելքի, համարձակօրէն իբրև ընտանիքի անդամ-

ներէն մէկը, մտնում էի կանանց դասակարգի մէջ:
Օգտւելով այդ արտօնութիւնով, որը կրկնապատկում
էր միւս գործակատարների նախանձը, ես ամենայն րո-
պէ կարողանում էի հանդիպել Թամարին: Պէտք է ա-
սած, որ Թամարը չը նայելով իմ և նրա մէջ եղած
ահագին զանազանութեան, բոլորովին հպարտութեամբ
կամ գոռոզութեամբ չէր նայում ինձ վրա: Իսկ ես, ի
հարկէ, օգուտ քաղելով նրա պարզ բնավորութիւնից,
ստէպ ստէպ մօտենում էի նրան և խօսեցնում ամենա-
շնչին առիթներ գտնելով:

Մտիկ անելով Թամարի գրաւիչ դէմքին, իմ գը-
լում հազար տեսակ մտքեր էին ծագում, իմ ֆանտա-
զիան գրգռւում էր և ես դարձեալ իմ երևակայու-
թեան մէջ սկսում էի կառուցանել օղային ամրոցներ:
«Երանի այն մարդուն — մտածում էի ես — որը պիտի
դառնայ քո տէրը Թամար: Բայց ով պէտք է լինի այդ
մարդը: — Ի հարկէ քաղաքի հարուստներից մէկը, կամ
Ռուսաստանի շաշլ քաղաքներում իր առողջութիւնը
փչացրած, աշկած և մաշված մի երիտասարդ վաճա-
ռական կամ պառաւած և մազերը սպիտակած մի տգեղ
դրամատէր, որը կը տանի քեզ նման գեղեցիկ և Թարմ
օրիորդին, որ մի քանի տարում քեզ էլ իրան պէս պա-
ռաւացնէ: Ի՛հ, ով է հարցնում այդ. միայն թէ փող
լինի, միայն ասեն թէ աղա Գուլամեանցների աղջկան
այս ինչ անուանի հարուստը ուզեց: Ախ ոսկի, ոսկի. ին-

չեր չես անում դու, քո ձեռքովդ թնչ հնարներ չեն անցնում: Ինչ կը լինէր, որ ես էլ ունենայի քեզ, որ այսօր կարողանայի համարձակօրէն մտածել թամարի նման օրերդի վրա: Բայց մթթէ առանց հարստութեան չէ կարելի յոյս դնել, մթթէ աղա Գուլամեանցները, եթէ ուզենան, չեն կարող ինձ բաղդաւորեցնել: Ինչ անենք, որ աղքատ եմ և իրանց ծառայում եմ: Մթթէ եթէ ուզենան չեն կարող ինձ մի օրում հարստացնել: Ինչ կը պակասի նրանց, եթէ իրանց ահագին հարստութեան մի մասը տան ինձ և թամարին էլ պտակեն ինձ հետ ասելով. «տար, խաչի ապրիւր և զուարճացիւ»: Այո, եթէ ուզենան, կարող են անել և ես թամարի համար ուրիշներէն վատ ամուսին չեմ լինի: Փառք Աստուծոյ, ինչ պակասութիւն ունեմ բացի հարստութիւնից: Ինքս ջահել, խելօք տղայ, դէմքով գեղեցիկ, մարմնով առողջ, գործ կատարելում աշխօժ և ժիւր: Թող ինձ մի տասն հազար մանէթ փող տան և տեսնեն, թէ ես ինչպէս կը շահեցնեմ այդ փողերը և ինչ տեսակ վաճառական կը դառնամ: Մի քանի տարում կը կրկնապատկեմ, կեռապատկեմ այդ գումարը, կը դրաւեմ Ռուսաստանի բոլոր վաճառականներին հաւատարմութիւնը և մեծ քանակութեամբ նրանցից ապուրիկ ապրանքներ բերելով այստեղ օրէցօր կընդարձակեմ իմ առևտուրի շրջանը և աշուհէտեմ թող մի հատ վաճառական դուրս գայ, որ ինձ հետ համարձակվի մրցել: Կը փախցնեմ մի քանի

տարում վաճառականական ասպարիզից նրանց բոլորին և ինքս միայն կը մնամ այնտեղ: Կը կառուցանեմ ահագին շէնք և փառաւոր տներ, թմարին կը շրջապատեմ անթիւ ծառաներով, չեմ թող տայ, որ նա մի գործի անգամ ձեռք կպցնի: Մի քանի տեսակ կառքեր կը պահեմ, օրեկան երեք տեսակ հագուստ կը հագցնեմ: Մի խօսքով նա կապրի ինչպէս թագուհի, իսկ ես ինչպէս մի թագաւոր:»

Այդ երեւակայութենից յետոյ սթափվելով սկսում է մտածել, թէ յիշուի չէր կարելի արդեօք մի կերպ թամարին տիրանալ: Զը կամ արդեօք այնպիսի խորամանկութիւններ, որոնց միջոցով հնար լինի այդ թէև դժուար, բայց ոչ անհրաժեշտ նպատակին հասնել:

Իմ գլուխը փռած գլուխներից չէր: Ես հաւատացած էի, որ նա ընդունակ է ստեղծել հազար տեսակ ծրագիրներ այդ իմ յանդուգն ցանկութեանը կատարումն տալու համար: Բայց ինչպէս, ինչ հնար գտնել, ժամանակը շատ սուղ էր: Թամարի 17 տարին լրացած էր, նրա մարդու գնալու ժամանակը հասել էր և այսօր կամ վաղը կարող էր մէկը նշանվել նրա վրա. արդէն քաղաքում խօսում էին նրա մասին: Այդ միտքը սկսեց ինձ խիստ դժադեցնել և ես գիշեր ցերեկ տանջվում էի նրանով: Աշխատում էի հնարել զանազան խորամանկութիւններ, որոնց միջոցով կարողանայի կողմնակի կերպով արգելել թամարի մարդու գնալը, մինչև որ

տեսնէի թէ իմ վերջը աղա Գուլամեանցները մօտ ինչպէս է լինում: Հարսանիքից յետոյ երբ իմ սիրտը բորբոքի արդէն գրաւել էր Թամարը, ես ըստէ անգամ չէի դադարում նրա մասին մտածելուց, վայրկեան անգամ ինձ հանգստութիւն չէր տալիս նրա դէմքը: Վերջապէս իմ գլխում յղացաւ մի միտք, որը և սկսեց ընդդիմադրել իմ յուսահատութեան:

Խատ յանդուգն և յանցաւոր էր այդ միտքը, իմ կողմից հարկաւոր էր մեծ զգուշութիւն և համարձակութիւն նրան իրազործելու համար: Սակայն ինձ համար այդ մի և նոյն էր, ես երբէք ինձ նեղութիւն չը տուի մտածել թէ որքան չար և սատանայական էր այդ միտքը, ըստ որում ես արդէն հասել էի այն աստիճանին, որ իմ նպատակը արդարացնում էր ամենայն տեսակ միջոցներ, թէկուզ այդ միջոցները լինէին ստոր և անաղնիւ: Լս տեսնում էի, որ ուղիղ ճանապարհով դժուար է հասնել այն նպատակին, որի իրազործումը իմ կեանքը միանգամ և եթ պիտի ապահովէր: Ուրեմն ինչո՞ւ չի գնալ ծուռ ճանապարհով, քանի որ սա կարող էր ինձ հասցնել բաղդաւոր և նախանձելի ապագայի:

* *

Անցան մի քանի ամիսներ յիշեալ միտքը իմ մէջ յղանալու օրից: Մի օր Մակար աղան ինձ կանչեց դարձեալ իր առանձնասենեակը:

— Խաչի—դարձաւ նա դէպի ինձ—դու պիտի վաղը

ճանապարհովես Բագու և այսուհետեւ կը ծառայես այնտեղ. և հարկէ էլի մեր գործերում: Կը գնաս թէ ոչ:

— Ի՞նչպէս կարող եմ համարձակվել ձեր հրամանը չը կատարելու, թէկուզ դժուար էլ ուղարկէք, դարձեալ պատրաստ եմ գնալու, միայն թէ ձեր հրամանը կատարվի:

— Շատ ասրես, վատ աղայ չես դու, Խաչի և հէնց դրա համար եմ ուզում քեզ և ոչ ուրիշին ուղարկել: Դու այնտեղ կը լինես իմ եղբայր Աբրահամ աղայի ձեռքի տակ և պիտի կառավարես այնտեղի բոլոր մեր գործերը, միւս գործակատարները քո ձեռքի տակ կը լինեն: Լսում ես:

— Շատ շնորհակալ եմ, Աստուած ձեր հարստութիւնը հազար անգամ աւելացնի:

— Այդ պաշտօնը մեծ պաշտօն է, դու պէտք է շատ զգոյշ լինես նրանում, Բագուի գործերը այստեղի գործերի նման չեն: Դու պէտք է կառավարես նաւթային հանքերը, ֆօտօգէնի գործարանը, հաշվետունը և բացի սրանից մեր նոր շինութիւններին էլ մօտիկ տաս:

— Կաշխատեմ ձեր առաջ ամօթալի չը մնալ:

— Մօտիկ արա, լաւ ծառայիր. իմ եղբայրս էլ ինձ նման բարկացող և խտտաբարոյ մարդ է, նա էլ, ինչպէս ես, չէ սիրում իր ասածը երկրորդ անգամ կրկնել: Դու պիտի այնպէս վարվես նրա հետ, որ նրան չը բարկացնես, եթէ ոչ քեզ մի օր անգամ չի պահի: Դու չը

սիտի մագի շափ անգամ նրա հրամաններին շեղվես:
Լսում եմ:

— Ես կը լինեմ Աբրահամ աղայի ստրուկը, ինչպէս
նա կը հրամայի, այնպէս էլ ես կը վարվեմ: Ես ձեր
ծառան եմ, ձեր հացն եմ ուտում, ծառան թնչ իրաւունք
ունի իր աղայի հրամաններին շեղվել:

Մակար աղան մի քանի բոլակ լուեց և մտածողու-
թեան մէջ ընկաւ:

— Խաչի—սկսեց նա յանկարծ, կարծես թէ ծանր
քնից սթափվելով:

— Հրամայեցէք աղա:

— Դու ինձ շատ ես սիրում:

— Աւելի քան թէ իմ ծնողներէս. ես վերը Աստու-
ծուն եմ պաշտում, իսկ այս աշխարհում ձեզ:

— Ինչ որ հրամայեմ, կը կատարեմ:

— Հրամայեցէք խեղդվել, — նոյն բոլակն կը խեղդ-
վեմ, հրամայեցէք ջուրը ընկնել, — նոյն բոլակն ջուրը
կը ձգեմ ինձ, միայն թէ ձեր հրամանը կատարվի:

— Մի բան հարցնեմ, ճշմարիտը կը պատասխանես:

— Աղա, այդ ինչ խօսք է, որ դուք էք հրամայում.
միթէ երբ և իցէ ես ձեր անածներն սուտ պատաս-
խաներ տուել եմ, որ դուք այժմ կատկածում էք:

— Շատ լուր, բայց վախենում եմ, որ այս անգամ
սուտ ասես:

— Ել թնչ ասեմ, աղա, դուք ինձ բոլորովին վերա-

ւորում էք այս խօսքերով. հարցէք ու փորձեցէք:

— Ուղիղն ասա, դու մեր Թամարի հետ խօսում ես:

— Ինչո՞ւ չէ. չորս պարի է ձեր տանը ծառայում եմ.
Թնչպէս կ'արելի էր, որ այդքան ժամանակ նրա հետ
չը խօսէի:

— Ի՞նչ ես խօսում նրա հետ:

— Ինչ պէտք է խօսի ծառան իր խանութի հետ,
նա ինձ հրամաններ և պատուէրներ է տալիս, իսկ ես
կատարում եմ:

— Բացի սրանից ձեր մէջ ուրիշ խօսակցութիւն
չէ՞ եղել:

— Ծառայի և նրա խանութի մէջ չը գիտեմ էլ ու-
րիշ ինչ խօսակցութիւն կարող է լինել:

— Շուտ շուտ ես տեսնվել Թամարի հետ:

— Երբ որ նրան հարկաւոր է եղել ինձ մի հրա-
ման տալու:

— Այդ ժամանակները նա քեզ հետ երկամբ է խօ-
սել, թէ միայն հրամաններ է տուել:

— Բացի հրամաններինց ուրիշ ոչինչ բանի վրա ինձ
հետ չէ խօսել:

— Ըշմարիտն ես ասում:

— Թող Աստուծոյ կրակը իմ գլխին թափվի, եթէ
ես ձեր առաջ սուտ եմ խօսում, բայց, աղա, ես չեմ
հասկանում թէ ինչո՞ւ համար էք այսպիսի հարցեր տա-
լիս ինձ:

— Ոչինչ, այդ քո գործը չէ:

Մակար աղան լռեց և կրկին մտածողութեան մէջ ընկաւ: Նա ձեռքերը դարսեց մէջքին, ճակատը դարձեալ կնճռոտեց, յօնքերը քարշ արաւ: Պարզ էր, որ մի միտք էլի նրան չարչարում էր: Նա բարկացած էր:

Գնահ շորերդ կապեր և պատրաստվիր, որ առաւօտը վաղ ճանապարհ ընկնես: Ես գլուխ տուի և հեռացայ իմ սենեակը: Թէ ինչ պատճառով էր Մակար աղան ինձ Բագու ուղարկում և ինչո՞ւ համար էր այդ հարց ու փորձը անում—այդ մասին երկար չը մտածեցի: Հէնց նրա առաջին խօսքերից ես իսկոյն հասկացայ, թէ բանը ինչումն է: Իմ սատանայական միտքը արդէն իր հետեւանքները ցոյց էր տալիս: Շորերս կապկըպելու համար բաւական եղաւ մի ժամ, յետոյ ես ընկայ անկողին քնելու, որ առաւօտեան վաղ դարթնեմ, բայց քունը փախաւ իմ աչքերից: Ես երկար ժամանակ անկողնիս մէջ տրորվում էի այս ու այն կողմ չը կարողանալով աչքերս անդամ փակել: Ինձ չարչարում էր այն միտքը, որ Ե... քաղաքից հեռանալով, այն օրվանից ես այլ ևս չը պիտի տեսնէի Թամարի երեսը:

Այն սենեակը, ուր գիշերում էի ես, ծառաների սենեակից բաժանված էր մի բարակ տախտակեայ միջնապատով: Իմ մահճակալը դրած էր այդ միջնապատի տակ: Ծառաները սովորութիւն ունէին առ հասարակ գիշերները ուշ քնել: Նրանք իրանց գործերը վերջաց-

նելուց յետոյ հաւաքվում էին միասին և սկսում խօսակցել զանազան բաների վրա գրեթէ մինչև գիշերվայ կէսը: Սովորաբար նրանց խօսակցութեան նիւթը լինում էին աղա Գուլամեանցների ընտանեկան և առևտրական գործերը: Այդ երեկոյ նոյնպէս նրանք ժողովված միասին՝ շարունակում էին իրանց խօսակցութիւնը: Իմ ճրագը հանգցրել էի, որ գոնէ մութ տեղ կարողանամ քնել, բայց ի դուրս,—քունը ինձանից փախչում էր: Ճարահատեալ մի կերպ ժամանակս անցկացնելու համար, ես ականջս դէմ տուի տախտակի միջնապատի ճեղքերից մէկին և սկսեցի ականջ դնել ծառաների խօսակցութեանը:

— Ինչ ուզում ես ասան, Գալուստ, Խաչին շատ խորամանկ տղայ է, նրա ձեռքից ամեն բան կարող է դուրս գալ:

Լսելով իմ անունը, ես շատ հետաքրքրվեցի և ականջս աւելի մօտ սեղմելով ճեղքին, շունչս հաւաքած՝ սպասում էի թէ ինչ են խօսելու իմ մասին:

— Բայց Թամար խառնումը այնպէս աղջիկ չէ, որ շուտ խաբվի—ասած ծառաներից մէկը:

— Ինչքան էլ խելօք լինի, Խաչի ձեռքից չէր կարող պրծնել:

— Ես էլի չեմ հաւատում, օր այդ լուրը ճշմարիտ լինի:

— Դու չես կամենում, մի հաւատար, բայց դրա

մասին ամբողջ քաղաքն է խօսում այժմ: Մի քանի ամիս սրանից առաջ դու ինքդ տեսնում էիր, թէ քանի տեղերից էին առաջարկութիւններ անում, բայց այժմ ոչ ոք չէ ուզում մօտենալ: Հէնց սրանից կարող ես իմանալ, որ ամենը, ինչ որ խօսում են, ճշմարիտ է: Զէ, անիրաւը խեղճ աղջկայ անունը լաւ խայտառակեց քաղաքում:

— Թէկուզ ամբողջ աշխարհը խօսի, ես էլի չեմ կարողանում հաւատալ: Թամարին ես լաւ եմ ճանաչում. նա այնքան զգոյշ աղջիկ է, որ հազար խաչիններ հաւաքվելով միասին, էլի չեն կարող նրա լիէշերին անգամ ձեռք մօտեցնել: Ես կարծում եմ, որ այս սուտ լուրը ինքը խաչին է տարածել, որպէս զի ոչ ոք չը մօտենայ Թամարին:

— Ինչ նպատակ ունի խաչին այդպիսի սուտ լուրեր տարածելում:

Բանը այդ է, որ դու չես կարողանում հասկանալ, թէ ինչ նպատակ ունի:

— Եթէ դու հասկանում ես, խնդրեմ ինձ էլ հասկացնես:

— Ահա տես: Ես գիտեմ, որ խաչին Թամարի գեղեցկութիւնով յափշտակված է և շատ վաղուց է, որ նրա վրա աչք ունի: Բայց խորամանկ աղուէսն նման տեսնելով, որ խաղողը շատ բարձր է և դունչը չէ հասնում նրան, ճարահատեալ ասում է թէ խաղողը խակ

է: Նա լուր է տարածում, որ իբր Թամարը սիրահարված է իր վրա և իբր վաղուց արդէն սիրահարական յարաբերութիւններ ունեն: Թէ Թամարը հաստատ խօսք է տուել իրան ուրիշ մարդու չը գնալ: Խաչին այդ սուտ լուրը հնարել է և տարածել, որ մեր քաղաքում իմանալով Թամարի յարաբերութիւնը իր հետ, ոչ ոք չը մօտենայ նրան, որպէս զի վերջ ի վերջոյ աղա Գուլամեանցները տեսնելով, որ նրան ոչ ոք չէ ուզում վեր առնել, ճարահատեալ պատկեն խաչին հետ: Ահա ի՞նչ մտքով է տարածել խաչին սուտ լուրը, ահա նա ինչ նպատակ ունի:—այժմ հասկացանք թէ ոչ:

— Բայց աղա Գուլամեանցները կը տան արդեօք Թամարին իրանց գործակատարին, որքան էլ որ նրա անունը ընկած լինի:

— Այդ դարձեալ մի և նոյն է խաչին համար. նա այնպէս մարդ է, որ մտածում է այսպէս. «ինձ չէ հասնում, թող գոնէ ուրիշին էլ չը հասնի»: Բայց ես հաւատացած եմ, որ եթէ այդ լուրը շարունակվի տարածվել քաղաքում, աղա Գուլամեանցները կամայ ակամայ ստիպված կը լինեն Թամարին պատկել խաչին հետ, որ քաղաքի բերանից ազատվեն:

— Ասում են թէ Մակար աղան ուզում է նրան հեռացնել Բագու:

— Այսուհետև որտեղ ուզում են թող հեռացնեն, նա իր բանը վերջացրել է: Թամարի քարը արդէն հորն

է ձգել և ոչ ոք չէ կարող նրան հանել այնտեղից բացի թաշիկից,

Թառառները լռեցին:

«Բերալօ Եօրդա թաշի, բրանօ, — լաւ հնար գտար, քո տնկած ծառը արդէն պտուղներ է տալիս: Վնաս չունի, որ դու Թամսուրից հեռանում ես, էլ այսուհետեւ յոյսդ մի կտրել: Այժմ այլ ևս ոչ ոք չի ուզենայ Թամարին մօտենալ և իր անունը խայտառակել: Ամենքը այժմ հաւատացած են, որ նա արդէն փչացած է, ուրեմն յոյս ունեցիր դու, որ աղա Գուլամեանցները այս թփած պատառը ճարահատեալ քեզ կուտացնեն», ասացի ինքս ինձ և վերմակը քաշելով գլխիս հանգիստ քնեցի մինչև առաւօտ:

VII

Բագուն ծովեզրեայ այդ նորածաղի արդիւնաբերական քաղաքը, շնորհով նաւթային արդիւնաբերութեան յաջող դրութեան՝ այդ ժամանակները Անդր-կովկասի մէջ մի առևտրական կենտրոն էր, ուր ամենայն կողմերից գնում էր վաճառական տարրը իր շահախնդրական ձգտումներին բաւականութիւն տալու նպատակով: Ի հարկէ, զարմանալի կը լինէր, եթէ ազա Գուլամեանցներն նման յայտնի առևտրականները չը մասնակցէին նաւթային արդիւնաբերութիւն ասված արդիւնաւէտ գործում, որը այդ ժամանակները մի անսպառելի ոսկէ աղբիւր էր դարձել առևտրական դասա-

կարգի համար: Աղա Գուլամեանցները քնած մարդիկ չէին, որ բաց թողնէին այդ ոսկէ աղբիւրը. ընդհակառակը նրանք այնքան աչքաբաշ էին, որ շատ շատերից առաջ էին սկսել խառնվել նաւթային արդիւնաբերութեան մէջ:

Աբրահամ աղան, ինչպէս վերև լինել եմ, մի ճարպիկ վաճառական էր: Նա այն հայ վաճառականներից չէր, որոնք միշտ սպասում են, որ մի գործ ուրիշները սկսեն, ու իրանք հետեւեն նրանց: Նա առևտուրի մէջ այնքան հեռատես էր, որ շատ անգամ կարողանում էր շահեր գտնել այնտեղ, ուր ուրիշ առևտրականները մշտածել անգամ չէին կարող, թէ մի բան կայ: Այդ պատճառով, երբէք չը զարմացայ, երբ՝ հասնելով Բագուն՝ հանդիպեցի աղա Գուլամեանցների մի այնպիսի ընդարձակ գործերի հետ, որոնց հետ համեմատելով Շ. քաղաքի առևտուրը ամենաչնչին մի խաղալիք էր:

Աղա Գուլամեանցները այստեղ ունէին մեծ քանակութեամբ նաւթահողեր, մի քանի նաւթային հորեր, մի ահագին նաւթագործարան, մի տափառագործարան և մի քանի նոր շինութիւններ, որոնք Բագունի մէջ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնէին: Եւ, ճշմարիտը խոստովանած՝ առաջին անգամ մտնելով այդպիսի մեծ գործերի մէջ՝ մի տեսակ երկիւղ զգացի, որ մի գուցէ չը կարողանամ այդ գործերը կառավարել և Աբրահամ աղան տեսնելով իմ անընդունակութիւնը արտաք-

սի, թողնելով ինձ, ինչպէս ասում են, չոր տարին վրա: Բայց մտաբերելով իմ մինչև այդ ժամանակ ունեցած յաջողութիւնները, ես չը վհատեցի և Աստուծոյ անունը տալով (նեղ տեղ ընկած ժամանակ ես դիմում էին նրան) սկսեցի գործել:

Աբրահամ աղան առաջին անգամ ինձ հետ մի ժողով կազմելու ժամանակ էր վարվում, այնպէս որ ես կարծեցի, թէ նա աւելի համբերող մարդ պիտի լինի, քան թէ Մակար աղան: Բայց յետոյ մի բանում նկատելով մի չնչին սխալ, նա այնպէս ժողովեց և կատարեց ինձ վրա, որ ես խօսոյն հասկացայ, թէ ինչ տեսակ մարդու հետ գործ ունեմ:

Քանի որ Աբրահամ աղան Բագու էր գտնվում, ես գործերի կառավարութեան մէջ կատարում էի երկրորդական դեր, իսկ երբ նա ճանապարհվում էր Ռուսաստան՝ իմ գործերը բազմապատկւում էին և ես դառնում էի լիակատար կառավարիչ: Հարկաւոր էր մեծ հաւատարմութիւն գործակատարի կողմից, որ աղա Գուլամեանցների նման զգոյշ և խորամանկ մարդիկ յանձնէին նրան այդ գործերի կառավարութիւնը, ուր գործակատարը, եթէ ուզենար, կարող էր նրանց գլխին լաւ օւլներ բերել:

Ես շնորհում էի Ռուսաստանից եկած ժողովրդ և յանձնում բանէր, կառավարում էի Փոտոգենագործարանը և այլն: Բաժանում էի գործակատարներին, մշակ-

ների և արհեստաւորներին ուղեւորները և վարձերը: Մի խօսքով ամենայն ինչ իմ ձեռքումն էր:

Նաւթային առևտուրը յաջող տարիներն էին: Աղա Գուլամեանցները ճանապարհում էին Ռուսաստան մեծ քանակութեամբ Փոտոգէն: Փողը նրանց համար դառել էր ինչպէս հասարակ ջուր: Իմ շահասիրական ծաւալը յազեցնելու համար՝ իմ պաշտօնը մի լաւ յարմար առիթ էր ինձ համար խմել այդ ոսկէ ջրից: Ես աչքերս բաց արի:

«Շատ յիմար մարդ կը լինես, Խաչի, եթէ բաց թողնես այսպիսի յաջող հանգամանքները: Մի պատրաստի, քանդված ոսկէ հոր է աղա Գուլամեանցների գործը քեզ համար, օգտվիր դէպքով և քանի որ այս հորի մէջ ես, աշխատիր որքան կարելի է գրպանդ ամուր լցնել:» Բայց ինչպէս լցնէի գրպանս, որ աղա Գուլամեանցները չիմանային: Մեծ անհեռատեսութիւն կը լինէր իմ կողմից, եթէ ես յափշտակվելով յարմար առիթից՝ բանս դրստէի մի անգամից, որովհետեւ ես աչքի առաջ ունէի մի ուրիշ նպատակ ևս, ես ցանկանում էի Թամարին ձեռքից բաց չը թողնել: Աղա Գուլամեանցներին փեսայ լինելը խիստ գերգաւթ էր իմ ինքնասիրութիւնը: «Լաւն այն է ոչխարին այնպէս կնտել, որ նրան զգալի չը լինի, հարկաւոր է մկրատը զգուշութեամբ բանեցնել և թօյլ չը տալ, որ նա հասնի մինչև կաշին, եթէ ոչ քո անզգուշութիւնը կը հասցնէ քեզ վատ հետեանք-

ների—ասացի ինքս ինձ և սկսեցի կակղուծեամբ ինտել ոչխարը:

Միջոցներ շատ կային. ես նրանցից ընտրեցի այնպիսիները, որ հեշտ և ձեռնտու էին: Ամսական մի անգամ ես բաժանում էի տակառագործների վարձը և մշակների ռոճիկները: Ոչինչ այնքան հեշտ չէր, քան թէ սրանց հաշիւները մէջ խառնակութիւն մտցնելը: Ես աղա Գուլամեանցներին տուած իմ ամսական հաշիւները մէջ ցոյց էի տալիս մի մշակի փոխարէն երկուսը, աւելացնում էի տակառների գինը: Օրինակ, մի տակառ շինելու համար, որ վճարել էի 1 ռուբլ, գրում 1—50 կ. և այլն: Գործակատարական բարբառում հաշիւները մէջ այդպիսի բաները կը նշանակէ «վերադիր» անել և ես ամենայն անգամ հաշիւներէս մէջ «վերադիր» մտցնելով, տեսնում էի, որ ամսավերջին ինձ համար աւելացաւ բաւական գումար:

Այստեղ, ի հարկէ, իմ եկամտի աղբիւրը դառնում էր աղա Գուլամեանցների գրպանը, բայց կար մի ուրիշ աղբիւր էլ,—այդ տակառագործները և մշակներն էին: Ախ, սրբան հեշտ էր այդ ողորմելիներին խաբելը: Ես այնպէս նրանց հաշիւները վերջացնում էի, որ դեռ իրանք էին ինձ շնորհակալութիւն յայտնում: Եթէ պատահում էին սրանց մէջ այնպիսիները, որոնք հասկանալով իրանց խաբվելը սկսում էին ինձ հակառակվել, ես դրանց հետ ևս երկար գլուխ չէի ցաւեցնում: Բա-

ւական էր միայն մի քանի ասպտակներ տալ և նրանք իսկոյն խոնարհվում էին իմ առաջ, հաւատացած լինելով, որ եթէ շատ երկարացնեն, կարող էի ես բոլորովին նրանց զրկել վարձից: Ո՛ւր պիտի գնային նրանք ինձ վրա գանգատվելու. դատաստանին դիմե՛ք՝ չէին կարող, որովհետեւ գիտէին, որ ի զուր կանցիլ իրանց աշխատանքը, քանի որ չունենալով ոչինչ գրաւոր կապակցութիւն, ոչ մի փաստով չէին կարող հաստատել իրանց պահանջը: Ճարահատեալ վիզները ծռում էին իմ հարուածների տակ:

Այդպիսով ես շահվում էի երկու կողմերից ևս: Առաջին՝ խաբելով աղա Գուլամեանցներին և երկրորդ՝ հարստահարելով մշակներին և արհեստաւորներին: Երկու տարուց յետոյ ես հաշիւ արի և տեսայ, որ ինձ մօտ գոյացել է մի նշանաւոր դրամագլուխ, որով կարող էի բոլորովին հեռանալ աղա Գուլամեանցներից և ինքնուրոյն վաճառական դառնալ: Սակայն ես չը շտապեցի: Ինձ հարկաւոր էր առաջ գնալ, մի անգամ արդէն ըսկսել էի, այլ ևս չետ կանգնելը ինձ համար անհնարին էր: Ես սկսել էի իմ խարդախութիւնները, պիտի մինչև վերջը շարունակէի, մինչև որ հասնեմ իմ վերջին նպատակին: Մանրավաճառ Թորոսի ասած գաղտնիքը այլ ևս ինձ համար սազվել էր:

Բայց յանկարծ իմ վիճակը դարձեալ փոխվեց. մի օր Աբրահամ աղան ինձ հրաւիրեց իր մօտ և յայտնեց,

որ ես պիտի գնամ նրա հետ Ռուսաստան կատարելու
այնտեղի գործերը: Այդ տեղափոխութեան պատճառը
ես գիտէի ինչն էր: Այդ Գուլամեանցները ընտանիքը
տեղափոխվել էր Բագու: Ես իսկոյն հասկացայ, թէ
քանը ինչուսն է: Ինչ հեռացնում էին Թամարից, որը
մասին իմ տարածած լուրը քանի գնում այնքան գո-
րուծիւն էր ստանում, չը նայելով որ ես երկու տարի
էր, որ նրան չէի տեսնում: Այս անգամ ևս ես հնա-
զանդիցի Սերահամ աղայի հրամանին և մի ղեղեցիկ
օր ճանապարհվեցի նրա հետ Ռուսաստան: Փոյթ չէ—
ասեցի ինքս ինչ—ես Թամարի վարկը այնպէս չեմ գը-
ցել, նրա անունը այնպէս չեմ խայտառակել, որ մէկը
վստահանայ անպատուել իր անունը և նրան մօտենայ:
Ինչ կուգեն, թող անեն Գուլամեանցները, էլ ի վերջ ի
վերջոյ, ճարահատեալ ինչ կը հագցնեն այդ կեղտոտ
շորերը»:

*
**

—Խաչի—ասաց մի օր ինչ Մօսկվայում Սերահամ
աղան ուրախ ժամանակը—դու քանի տարի է, որ մեզ
մօտ ծառայում ես:

—Արդէն եօթերորդ տարին է:

—Այդ եօթ տարում դու քանի անգամ ես մեզա-
նից փող ստացել, մտաբերում ես:

—Չորս անգամ Մակար աղայից եմ ստացել, եր-
կու երկու հարիւրական ըուբլի, երկու անգամ էլ ձե-

զանից՝ հինգ հարիւր ըուբլի, ընդամենը հազար երեք
հարիւր ըուբլի:

—Ի՞նչ ես արել այդ փողերը:

—Ուղարկել եմ հօրս:

—Անդ եօթ տարում ուրեմն միայն այդքան ու-

ճիկ ես ստացել մեզանից:

—Այո, դուք չեմ գտնում ձեռքս:

—Քո ծնողներդ աղքատ են:

—Իմ ուճիկս է միայն նրանց եկամուտը:

—Ուրեմն երեւում է, որ շատ աղքատ են ապրում:

—Մինչև անգամ իրանց ձեռքից փամփայլը

շատ օրեր քաղցած են անցկացնում:

—Քայց լինէ՞լ, պէտք

է արած, աղա, Աստուծոյ կամքն է, երևի նրանց ճա-

կատին լաւ ապրուստ չէ գրած:

—Սերահամ աղան ձեռքը ձգեց գրպանը և ահագին

պօրտմօնէն հանեց:

—Ա՛ռ այդ հազար մանէթը, ասաց նա հանելով

10 հատ կանանչ կարմիրանոցներ և գնելով իմ առաջ

սեղանի վրա:

—Սրանից քեզ համար մի երկու ձեռք լաւ հա-

գուստ գնիր, քո այժմեան հագուստը շատ հին է և կեղ-

տոտ: Մեր անուան համար լաւ չէ, որ դու այդպէս վատ

ես հագնվում, իսկ մնացեալները ուղարկիր հօրդ:

—Աստուած ձեր կարողութիւնը տա՛մն անգամ

աւելացնի, թող նա ձեզ միշտ իմ գլխին տէր պահի,

որ ես էլ ձեր շուաքում ասընել կարողանամ:

— Բայց լաւ ծառայիր, խարդախութիւն չանես իմ գործերում:

— Թող ձեր հացը իմ աչքերը կուրացնի, եթէ ես մինչև այս րոպէ մտածել եմ, կամ այսուհետև մտածեմ ձեզ կամ ձեր շահերի դէմ մի ծուռ միտք: Երկնքում Աստուած, ներքև դուք էք ինձ համար. իմ խեղճը Թնչ-պէս թոյլ կը տայ ձեր դէմ խարդախութիւն անել:

— Լաւ, գնի:

Որպէս զի իմ շնորհակալութիւնը անելի զգալի կերպով արտայայտեմ Աբրահամ աղային, ես չոքեցի նրա առաջ և մի քանի անգամ համբուրեցի նրա սերտուկին փէշերը և կօշիկները. ծայրը՝ Աբրահամ աղան չընդիմացաւ այդ բանին:

— Ձեր ոտը դրած տեղը թող իմ գլուխը լինի — ասացի ես կեղծաւորութեամբ ձայնս զողացնելով, որպէս թէ զգացմունքից դրդւում:

— Շատ ապրիս, լաւ է, վերկաց, միշտ այդպէս երախտագէտ եղիր քո աղաներիդ առաջ, մի մոռալնար այն մարդկանց լաւութիւնը, որոնք քեզ պահպանում են և պաշտպանում:

— Թող Աստուած էլ ինձ մոռանայ և իմ գլխին թափվի դժոխքի կրակը, եթէ ես երբ և եղջ մոռանամ ձեր ինձ արած լաւութիւնները:

— Բաւական է, գնի այժմ գործիդ:

Ես կրկին անգամ չոքեցի Աբրահամ աղայի առաջ և կօշիկները համբուրեցի, յետոյ վերկենալով ու չետուչեա դնալով, դուրս եկայ նրա սենեակից:

Թափալ — ասացի ինքս ինձ, պատկերով անկողնում այդ երեկոյիս — բաղդը քո երեսիդ ծիծաղում է: Աղա Պուլաժեանցներին կուրացրել ես, մանրավաճառ Թորոսի խօսքերը կատարվում են, դու արդէն մտել ես նրանց դրպանը: Այժմ քեզ պակաս է միայն Թամարը, եթէ որան ևս ճանկես, այն ժամանակ քո մի քանի տանի առաջ երևակայած փառաւոր ապաղան այլ ևս իրականացած է. ուրեմն աշխատիր Թամարին էլ ձեռք բերել: Խորամանկութիւնը, շողքորթութիւնը, կեղծաւորութիւնը, ստախոսութիւնը, խաբէբայութիւնը գորեղ միջոցներ են, նրանք օգնել են քեզ մինչև այսօր, կօգնեն քեզ և այսուհետև, մի բաց թողիր ձեռիցդ այդ միջոցները:

Արդէն երեք տարի էր, որ ես Ռուսաստան էի գտնվում: Թէ ինչպէս էի անցկացրել իմ ժամանակը այդ երեք տարուայ ընթացքում — այդ կը լինէր մի երկար պատմութիւն, եթէ ես գրէի իմ յիշատակարանում: Այսքանը միայն կասեմ, որ իմ կեանքը շատ ուրախ և զուարճալի էի անցկացնում Ռուսաստանում, երբ Աբրահամ աղան այնտեղ էր լինում: Այդ ժամանակ ես ուր քաղաք որ գնում էի ամենաառաջին հիւրանոցումն էի

իջնում, ամենաթանգագին և ամենաընտիր կերակուրներն էին ուտում, ամենանուրբ եւրոպական խմիչներն էին խնում: Գիշերները մինչև լոյս անց էի կացնում գանազան, գուարճատեղերում, թատրոնում, — օպերայում, ցերկերում, յաճախում էի ամենաշուայլ ամենաանբարոյական հիմնարկութիւններ, ու միշտ հարբած դրութեան մէջ լինելով փողերը շարտում էի այս ու այն կողմը, բաշխում էի այս կամ այն հուրերին: Պատահեւ են այնպիսի ժամանակներ, որ են այս կամ այն ինձ նման գործակատարի ձեռից նրա սերեցեալ տարվածուին: Չգրեմ խելով համար, չէի խնայում հարկերանոցներ: Մի խօսքով այդ երեք տարին ես անց եմ կացրել իմ կեանքում շատ չքեղ և շատ ուրախ, իմ օրերը սա հում էին աննկատելի կերպով: Ես ինձ զգում էի դրախտի մէջ: Փողն համար մտածել չը կար, աղա Գուրմ մեանցներին զրպանը ինձ համար բաց էր:

Իսկ երբ Աբրահամ աղան գալիս էր, ես իսկոյն հագնուստ էի, բնակարանս էլ, ուտել խմելս էլ փոխում էի և սխտում էի չափաւոր կեանք վարել. որպէս զի իմ համեստութիւնը ցոյց տամ նրան:

Այդպէս անցան իմ կեանքի առաջին երեք տարիները մինչև որ պատահեց մի անսպասելի դէպք, որը այնուհետև կրկին փոփոխութեան ենթարկեց իմ վիճակը: Առևտուրի խառն ժամանակն էր. ես գանձում էի Նիժնիյ-Նովգորոդեան-տօնավաճառում, իսկ Աբրա-

համ աղան Մօսկվայում: Մի օր յանկարծ տաացայ Մօսկվայից մի հեռագիր թէ Աբրահամ աղան մահամերձ հիւանդ է և պահանջում է ինձ: Ես իսկոյն նոյն օրը ճանապարհվեցի թողնելով բոլոր գործերը տակն ու վրայ:

Աբրահամ աղային ես իսկապէս գտայ մահամերձ դրութեան մէջ:

— Սյո լինչ է պատահել ձեզ, աղա, լինչ քամբադդութեան հասցրեց ինձ Աստուած—գրուացի ես լացի ձայնով, ընկնելով նրա մահճակալի վրա և համբուրելով նրա ճակատը:

— Խաչի, քո աղան մեռնում է—պատասխանեց նա թոյլ ձայնով:

«Ջհաննամը որ մեռնում է, մի քիչ էլ վաղ պիտի մեռնէր» — ասացի ես մտքումս:

— Աստուած ոչ անի, լինչ ես ասում աղան:

— Չէ, մեռնում եմ, Խաչի, այն անխճմտանքը իմ տունը քանդեց—շարունակեց Աբրահամ աղան տընքտընքալով գլուխը բարձրացնելով բարձի վրայից:

— Ո՞վ է ձեր տունը քանդել, աղա, լինչ էք հրամայում— հարցրի ես զարմացած:

— Հրէայ Շարաթը տունս քանդեց նա... քառասուն հազար... քառասուն հազար... ան...

Աբրահամ աղան չը կարողացաւ աւարտել իր խօսքը, նրա թուլացած գլուխը ընկաւ կրկին բարձի

վրա, ես նկատեցի նրա աչքերում արտասուք:

— Ի՞նչ քառսուն հազար, աղա, ասացէք տեսնեմ թէնչ է արել անիրաւ Շարաթը ձեզ հետ:

— Փողերս կուլ է տալիս... հաշա է անում... ասում է պարտական չեմ:

— Ո՞ր փողերը:

Այս տարրուայ ֆոտոգէնի փողերը ասում է տուել եմ Խաչիին, կերաւ այն անխղճմտանքը... էն, էն...

Աբրահամ աղայի ձայնը դարձեալ ընդհատվեց: Ես հասկացայ թէ բանը ինչու՞ն է: Երկու ամիս առաջ հրէայ Շարաթի վրա ծախել էի 20 հազար պուդ ֆոտոգէն՝ իւրաքանչիւր մի պուդը երկու ըտքով և փողերը զուտ ստացել: Թէ ինչ էի արել 40 հազարը—այդ իմ գործն է, իսկ Աբրահամ աղային յայնել էի թէ ապառիկ եմ ծախել:

«Խաչի, զգուշացի՛ր, բանդ նեղ տեղ է ընկել»—ասացի ինքս ինձ:

Մի փոքր միջոցից յետոյ եկաւ բժիշկը. ես նրանից հարցրի Աբրահամ աղայի յանկարծակի հիւանդութեան պատճառը:

— Կաթուածահար է եղել—սլատասխանեց բժիշկը:

— Ինչիցն է սլատահել:

— Լիարիւն մարդկանց հետ այդ շատ ստէպ է պատահում, երբեմն ամենաչնչին պատճառներէ: Աբրահամ աղայի կաթուածի պատճառը եղել է նրա չափա-

զանց բարկութիւնը: Պատմում են թէ նա զնացել է մի հրէայի մօտ իրան հասանելի մի մեծ գումար ստանալու, բայց հրէան մերժել է նրան հրաժարվելով իր պարտքից: Աբրահամ աղան լսելով այդ անսպասելի մերժումը, իսկոյն բարկութիւնից ուշաթափվել է և հէնց այնտեղ ընկել կաթուած ստանալով:

— Այժմ յոյս կայ, որ նա առողջանայ թէ ոչ:

— Ի՞ժուար թէ, հարուածը շատ սաստիկ է եղել, ես մինչև անգամ յոյս չունեմ, որ նա մինչև երեկոյ տալել կարողանայ:

«Աստուած տայ որ չսպրի» — ասացի ես մտքումս, խորը հառաչելով: Բժիշկը ի հարկէ այնպէս իմացաւ, որ ես ցաւալուց եմ հառաչում:

— Խաչի—դարձաւ ինձ Աբրահամ աղան բժշկի հեռանալուց յետոյ:

— Հրամայեցէ՛ք աղա:

— Ես մեռնում եմ, ներիւր ինձ, ես քեզ շատ եմ նեղացրել, շատ չարչարել, ի զուր տեղը շատ եմ հայհոյել, յիշոցներ տուել, ես քո առաջ մեղաւոր եմ, ների՛ր...

— Ի՞նչ էք հրամայում, աղա, ես ինչ մարդ եմ, որ դուք ինձանից ներողութիւն էք խնդրում:

— Ձէ՛, ների՛ր... ների՛ր. ես քեզ կենդանու նման չարչարել եմ, ես քեզ երբէք մարդու տեղ չեմ դրել, ես միշտ քեզ իմ կօշիկներից ստոր եմ համարել, ների՛ր,

ես քո առաջիկ մեղաւոր եմ: Բացի ան սնդուկս նրա մէջ հինգ հազար մանէթ փող կայ վերցրու քեզ եմ բաշխում, մեղքերիս փոխարէն: — Ինձ փող հարկաւոր չէ, ինձ ձեռք կեանքն է հարկաւոր աղա—ասացի ես և իսկապէս արտասվեցի:

— Հեռագրերը, Վահար աղան շուտով ճանապարհով, որ գտնէ զայ գիտիս հասնի:

— Այս րոպէիս կը կատարեմ ձեռք հրամանը: Արքահամ աղան մինչև երեկոյ սաստիկ տաքութեան մէջ էր: Նա ցնորված խօսում էր երկար, շուտ շուտ գոռալով «կերպա, կերպա, անխղճ տանք Շաբաթը կլանեց քաղսուն հազար . . . քաղսուն հազար միասին . . . բռնեցէք նրան, բանա ձգեցէք, կողորպոնեց, տունս քանդեց» . . .

Իրեն նազէմ նրա լեզուն կապկեց, ևսկ գեշերվայ կէսին հոգին աւանդեց: Առաւօտեան ես հեռագրեցի Վահար աղային նրա մահուան մասին: Ես քրքրեցի Արքահամ աղային սնդուկը և բացի հինգ հազարէն ոչինչ չը գտայ:

«Այդ էլ մի բան է» — ասեցի և թաղցրի հինգ հազարը:

VIII
Արքահամ աղայի թաղումից անցել էր մի տարե: Ես գտնվում էի Բագվում: Թամարը դեռ տանը նստած էր. նա սպասում էր

փեսացուի, բայց փեսացու չը կար, ու չը կար. աշխարհը չորացել էր, իսկ ժամանակը վաղուց էր անցել: Այդ Գուսեանցները համար Թամարը մի ծանր բեռն էր դառել, հարկաւոր էր այդ բեռնից մի կերպ ազատվել: Բայց լինչպէս ազատվել:

Մի օր Վահար աղան հրաւիրեց ինձ իր առանձնասենեակը: Հրաւիրեց եմ ասում, սքովհետեւ այլևս ինձ ոչ ոք հրամայել չէր կարող, եմ լեզուն երկարել էր և աղա Գուսեանցները այլևս չէին կարող առաջվայ նման ինձ հետ վարվել ինչպէս մի ստորուկի մի անային կենդանու հետ: —

— Խրիստաֆօր Սերգէյէ, հրամայեցէք նստէք — դարձաւ ինձ Վահար աղան, առաջարկելով ինձ աթոռ:

Տեսնում էք — կոշկակար Սարգսի տղայ «Եօրդա Խաչին» այժմ Խրիստաֆօր Սերգէյէ է դառել և գոռոզ աղա Վահար Գուսեանցը նրան աթոռ է առաջարկում: Դէհ ըվվայ Խաչի, ինչպէս ձուկը ջրի մէջ:

— Ի՞նչ էք կամեցում ասել, Վահար Պետրովիչ — ասեցի ես համարձակօրէն «աղայի» փոխարէն Վահարի պոչին կպցնելով «Պետրովիչը»:

— Ոչինչ, մի փոքր ուզում եմ քեզ հետ ժամանակ անցկացնել: Այ տղա, Գալուստ չուա արն սորձը բեր — դարձաւ նա ծառային:

Ես չը հաւատացի Վահար աղային, թէ նա ինձ հրաւիրել է լոկ ժամանակ անցկացնելու համար: Նա-

յելով նրա դէմքին ես իսկոյն հասկացայ, որ անշուշտ մի կարեւոր գործ ունի նա ինձ հետ:

Մառան երկու բաժակ սուրճ բերեց:

— Հրամայեցէք, Խրիստոֆօր Սերգէյիչ, վերցրէք ձեր բաժակը—դարձաւ դէպի ինձ Մակար աղան վերին աստիճանի քաղաքավարութեամբ:

Ես, ճշմարիտն ասած, մինչև այն օրը սովոր չը լինելով Մակար աղայի այդ տեսակ յարաբերութեան, խիստ խորթ լուաց ինձ նրա վարմունքը և ես մի փոքր յուզվեցի: Թէև այլ ևս ոչինչ կախումն չունէի ոչ դիմաց, որովհետև արդէն ապահովված էի: Բայց ինն տարի ծառայելով աղա Գուրամեանցներին, ինն տարի ուրիշներին հրամանները կատարելով, ինն տարի նրանց ձեռքում հասարակ մեքենայի դեր կատարելով, ես կամայ ախմայ կորցրել էի իմ ինքնուրոյնութիւնը, մեռցրել էի իմ սեպհական զգացմունքները:

Ընտանեկան և առևտրական զանազան գործերի վրա խօսելուց յետոյ Մակար աղան յանկարծ խօսակցութեան նիւթը փոխեց:

— Խրիստոֆօր Սերգէյիչ, քանի տարի է, որ դու մեր գործերում ծառայում ես—հարցրեց նա յանկարծ:

— Անցեալ դարնան ինը տարին լրացաւ, այժմ տասներորդն է—ապտասխանեցի ես:

— Քանի տարեկան կը լինէիր մեզ մօտ մօտեցելու ժամանակ:

— Տասն և եօթ տարեկան:

— Ուրեմն այժմ քսան և վեց տարեկան ես:

— Տասն և եօթ, այն էլ ինը—այո, ուղիղ 26 տարեկան եմ:

— Բաւական մեծացել ես, ասաց Մակար աղան ժպտալով:

— Այո, փոքր առ փոքր մօտենում եմ ծերութեան:

— Ի՞նչ ես ասում, դեռ քո ծերանալու ժամանակը չէ, ասել է հարկաւոր քեզ: Քեզ նման ջահել տղերանց՝ ծերութեան մասին մտածել հարկաւոր չէ:

— Այժմեան ջահէլները ձեզանց շուտ են պառաւում, Մակար Պետրօվիչ:

— Քո ասածը ճշմարիտ է, բայց գիտե՞ս ինչին է այդ:

— Ինչին է, Մակար Պետրօվիչ, — հարցրի ես, հետաքրքրութեամբ:

— Նրանց, որ այժմեան ջահէլները չեն պատկուծ և իրանց կեանքը անց են կացնում շտապութիւնով:

— Պատկուծները միթէ չեն պառաւում:

— Պառաւում են, բայց ժամանակին և ոչ թէ չը պատկուծների նման մի քսան տարի ժամանակից առաջ: Ես պատկուծ լիս 37 տարեկան էի, բայց այս վեց տարում ես բաւական զանազանութիւն եմ գտնում իմ առաջվայ և այժմեան առողջութեան մէջ և շատ ամի-

սոսու՞մ եմ, թէ ինչու մի տասը տարի էլ առաջ չը պըսակվեցի: Ես այժմ եմ հասկանում, թէ պսակվելը ինչքան օգտաւէտ է մարդուն: Սխալված եմ համարում այն մարդուն, որը ժամանակին չի պսակվում:

— Լաւ կը լինէր, եթէ ամեն մարդ կարողութիւն ունենար և պսակվէր, բայց շատերը իրանց չոր գլուխը չեն կարողանում պահել, ինչպէս կարող են ընտանիք պահել, որ պսակվեն:

— Ո՛վ որ ուզենայ պսակվել, կարողութիւն էլ կը գտնի:

— Ո՞րտեղից է կարող գտնել որ չը կայ: Օրինակ, ինձ նման մարդ ինչպէս կարող է ծառայելով ընտանիք պահել—ասեցի ես գիտմամբ, հասկանալով մասամբ Մակար աղայի միտքը:

— Քանի որ մարդ մէնակ է, Աստուած էլ նրան մէկի ապրուստ է տալիս, բայց երբ որ նա պսակվի՝ Աստուած նրա ընտանիքի հոգսն էլ կը քաշէ: Օրինակ, դու այժմ մենակ ես, նա քեզ քո ապրուստը տալիս է, բայց երբ պսակվես՝ քո ընտանիքի հոգսն էլ կանէ:

— Եթէ իմանամ որ Աստուած կարողութիւն կը տայ ապրելու, հէնց վաղը կը պսակվեմ:

— Փորձիր և տես կը տայ թէ ոչ: Արե՛, ճշմարիտ, Խրիստոֆօր Պետրօվիչ քեզ պսակեց: Վաղուց եմ մտածում, որ հարկաւոր է քեզ պսակել և շատ ժամանակ է, որ մի լաւ, սիրուն աղջիկ աչքի առաջ ունեմ

քեզ համար—ասաց Մակար աղան կրկին ժպտալով:

— Ո՞վ է այդ աղջիկը, Մակար Պետրօվիչ, ես գիտեմ, որ ձեր հաւանած աղջիկը անարստճառ լաւը կը լինի,— հարցրի ես միամիտ ձեռքներով ինձ:

— Մի երեւելի, հարուստ և աղնիկ ընտանիքի աղջիկ, որն ի՞նչ շատերը աչք տեսնի:

— Ո՞վ է այդ ընտանիքը:

— Մեր ընտանիքի նման մի ընտանիք է:

— Ես այս քաղաքում ձեր ընտանիքի նման ուրիշ ընտանիք չեմ ճանաչում:

— Որին որ ճանաչում ես հէնց այն է:

— Հաւատացնում եմ, որ ձեր ասածը ես չեմ հասկանում, Մակար Պետրօվիչ:

— Այս քօսկիս կը հասկանաս:

Մակար աղան դրանք խիեց և նոյն րոպէին իմ առաջ ներկայացաւ աղա Գուլամեանցներին ամբողջ ընտանիքը:

Ես նկատեցի նրանց մէջ գլուխը քարշ ձգած և ամօթից կարմրած Թամարին, որն ձեռից բռնած՝ ներս բերեց Մակար աղայի ամուսինը:

— Այ քեզ այս այն ընտանիքը և այդ էլ իմ ասած աղջիկը, չը՞մ, այժմ ճանաչում ես թէ ոչ, լաւ մտիկ արա,— ասաց Մակար աղան, բռնելով Թամարի ձեռից և առաջ քաշելով: Ես ամօթից կարմրեցի և չը կարողացայ ոչինչ խօսել:

— Զեռք ձեռքի տուէք, ես ձեզ վաղուց եմ իմ մտքում նշանել բայց այսօր եմ յայտնում:

— Ես անգագարար ձեռս մեկնեցի թամարին: Գործողութիւնը այնքան յանկարծակի եղաւ, որ ես, ճշմարիտը ասած, մնացել էի շուարած:

— Ի՞նչ էք սառել, այ կնիկ, Գալուստին հրամայի շամպանսկի բերի:

Անցան առաջին վայրկեանները և ես փոքր առ փոքր ուշքի գալով, սկսեցի ուշադրութեամբ քննել իմ դրութիւնը:

— Աստուած շնորհաւոր անի, բարեւ շուտով սրտակենք, — ասաց Մակար աղան, դատարկելով շամպանիայով լի բաժակը:

— Ամեն, ամեն, Աստուած շնորհաւոր անի, — կրկնեց ամբողջ ընտանիքը միաբերան:

— Ես առանց քահանայի նշանեցի, վաղը նրան էլ կը կանչենք, որ «պահանջ» ասի, որ բանը վերջանայ, — ասաց Մակար աղան, մի մեծ բրդեկանտի մատանի անցկացնելով իմ մատին, միտք թամարին:

«Եօրդա Խաչի, բանդ շէնվեց, բայց մի յափշտակվիր, ոտդ ամուր դիր» — մտածեցի ես իսկոյն:

— Մակար Պետրովիչ, ես արժանի չեմ այս փառքին:

— Ամենից արժանաւորը դու ես, ես հէնց մեկն յայսօր թամարին քեզ համար եմ պահել:

— Զէ, Մակար Պետրովիչ, ինձ նման աղքատ

մարդը անարժան է ձեր նման հարուստ ընտանիքի փեսայ դառնալուն:

— Սնա արա, դատարկի, դատարկ մի դուրս տայ, աղքատին հարստացնելը Գուլամեանցների ձեռքում մի դժուար բան չէ: Տասն ու հինգ հազար մանէթ պրի-դանը թամարի գլխին է:

«Փառք Աստուծոյ, ես էլ հէնց այդ էի ուզում լսել քո բերանից» — ասացի մտքումս և մատանին քաշեցի մատիս:

Պէտք է ասած, որ այն օրուանից երբ թամարը զրաւել էր իմ ուշադրութիւնը, ես երբէք մի անգամ էլ ինձ չեմ տուել այն հարցը թէ արդեօք ինքը թամարը կ'համաձայնի իմ ամուսինը դառնալ: Ես այդ հարցով գլուխ ցաւացնելը աւելորդ էի համարում որովհետեւ գիտէի որ թամարի կամքը ոչինչ նշանակութիւն չէր կարող ունենալ: Այդ Գուլամեանցների ընտանիքում, ինչպէս վերը յիշել եմ, դեռ տիրում էր ասիական բռնակալութեան ոգին: Այստեղ թամարի համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը դէպի իր նշանածը ոչինչ նշանակութիւն չէր կարող ունենալ: Այստեղ ամենայն ինչ կախում էր ընտանիքի մեծ անդամներից, ինչպէս սրանք կ'ամենային այնպէս էլ պիտի հնազանդուէր թամարը: Նա իրաւունք չունէր և չէր համարձակուիլ մագու չափ անգամ հակառակել իր ծնողների կամ մեծերի այս կամ այն վճռին, հակառակ դէպքում նա կը

Ճնշվէր սրանց բռնակալութեան ներքոյ: Այդ պատճառով ես թամարի կամքը չէի ուզում իմանալ. այդ աւելորդ աշխատանք կ'ընէր իմ կողմից: Ես սկզբից մինչև վերջը աշխատում էի միայն ազդել Մակար աղայի վրա, սրանից էր կախուած ամենայն բան, սրա վճռի դէմ թամարը երբէք բողոքել չէր կարող:

Եւթ տարի է, որ ես Խրիստոֆօր Սերգէյնչ աղա Սերուչանովս աղա Գուլամեանցներին փեսան եմ: Նստած եռյարկանի սեպհական տան մէջ, իմ առանձնասենեակում, գործերից ազատ ժամանակ, ես երբեմն երբեմն մտաբերում եմ իմ անցեալը և համեմատում նրան ներկայի հետ: Յիշում եմ այն աղքատ ընտանիքը, այն խոնաւ և կեղտոտ բնակարանը, ուր ապրում էի ես տասն և եւթ տարի սրանից առաջ, իշում եմ ես այն պատառոտված ցնցոտիները, ծակ կօշիկները, որ ես հաղնում էի այդ ժամանակ, իշում եմ ու համեմատում իմ այժմեան դրութեան հետ և ինքս ինձ վրա գարմանում: Յիշում եմ այն օրը, երբ հայրս հրաւիրեց իր բարեկամներին մեր տուն, տէր Վահակի մօտ ուսումնաւարտելուց յետ, իմ ապագայի մասին խորհրդակցելու: Յիշում եմ դարբին Մարութի տուած յիմար խորհուրդը, որ ես արհեստաւոր դառնամ, իշում եմ և իմ այժմեան դրութիւնը համեմատում եմ Մարութի որդու դրութեան հետ, որը նոյնպէս պարապում է դարբնու-

թեամբ և որը այսօր իր հօր նման կեղտի և մոռի մէջ հազիւ հազ քաշքշում է իր կեանքը: Յիշում եմ այն բոլորը և փառք եմ տալիս Աստուծուն, որ իմ հայրս չը հետևեց դարբնի խորհրդին: Իսկ ինչ վերաբերում է մանրավաճառ Թորոսին, որը այսօր մեր քաղաքի մէջ առաջին դրամատէրն է՝ ես նրա տուած խրատները երբէք չեմ մոռացել և չը պիտի մոռանամ մինչև իմ կեանքի վերջը: Մտաբերում եմ նրա հօրս ասած խօսքերը—[Եւ «տուր Խաչին մի վաճառականի մօտ գործակատար և նա շուտով կը գտնէ փող աշխատելու գաղտնիքը: Մտաբերում եմ նրա խրատը [Եւ «կեղծաւորի և շողորթութիւր քեզանից մեծերին և գօրեղներին, սուտ ասա և խաբիր քեզանից [Թոյլերին, եղբր խորամանկ ինչպէս օձ, միամիտ՝ ինչպէս ոչխար:

Ես այդ բոլորը արել եմ և պիտի անեմ այսուհետև: Ես գրաւեցի աղա Գուլամեանցներին հաւատարմութիւնը, նրանց «կեղծաւորելով, շողորթութելով» և մտայ նրանց գրպանը: Ես հարստահարել եմ մշակներին և արհեստաւորներին «սուտ ասելով, խաբելով»: Վերջապէս ես թամարին խլեցի աղա Գուլամեանցներից խորամանկութեամբ և ամենաստոր միջոցներով»:

Այդ բոլոր ստորութիւնը ես արել եմ առանց ինքըս ինձ հաշիւ տալու, առանց դիմելու իմ խղճին և նրանից [Թոյտվութիւն խնդրելու: Նոյնը անում եմ և այժմ աւելի ընդարձակ կերպով: Ես կեղծաւորում, շողոր-

քորթում և ստորանում եմ այն անձանց առաջ, որոնք
ինձանից ուժեղ են և որոնցից ես շահ եմ սպասում:
Խաբում եմ և հարստահարում ինձանից թուլերին,
ճնշում և հալածում եմ իմ ձեռքի տակ գտնվող գոր-
ծակատարներին, ծառաներին, մշակներին և արհես-
տաւորներին ինչպէս բռնակալ: Ոչ ոք չէ կարող իմ
կամքին դէմ կենալ, որովհետեւ ես փող ունեմ, ես
հարուստ եմ և բոլորը ուզում եմ, որ իմ առաջ սարուկ-
ներ լինեն: Իմ կամքը պիտի լինի օրէնք ինձանից
նրեթական կախումն ունեցողների համար, իմ «եսը»
պիտի լինի նրանց տերապետողը:

Ոչ ոք չէ կարող նրանցից համարձակել հակա-
ռակելու իմ կամքին, իմ, Խրիստոֆոր Սերգէյեւ աղա
Արուշանովի:

ՀՐԴԵՅ ՆԱԻԹԱԳՈՐԾԱՐԱՆՈՒՄ

ՀՐԻՆՆԵՆ ԿԱԽՈՒՄԱՐԾԱՐԱՆՈՒՄ

(Մի պատկեր Բաղուի մշակների կենքից)

—Աղա, զաւոդը այրվում է:

Իլան Գրեգորիչ Մարութեանցը մի միջնաշասակ, չաղ և բաւական ջահել մարդ էր եւրօպական սե հագուստի մէջ: Նրա լեքը, կոլորակ և մաքուր սափրած երեսի կարմիր գոյնը մի վայրկեանում թռաւ դժբաղդ լուրը լսելու ժամանակ:

—Ե՛րբ, որ ժամին և զաւոդի որ կողմից է սկսել հրդեհը, վերին աստիճանի անհամբերութեամբ և հրամայաբար հարցնում էր նա երկու փոքրիկ և խորամանկ աչքերի բերբեր արագութեամբ շուռ տալով և ձեռքերը տարածելով դէպի առաջ: Կարծես թէ նա ուզում էր կատաղաբար յարձակվելու չարագուշակ լրաբերի վրա և տեղն ու տեղը խեղդել նրան:

—Կրակը երեւացել է մօտաւորապէս երեք քա-

ուորդ ժամ սրանից առաջ—դողդողուն ձայնով պատաս-
խանեց լրաբերը երկիւղածութեամբ չետ ու չետ քաշ-
վելով: Ես նոր դործս վերջացրել և պատրաստվում էի
քնելու, երբ ականջիս հասաւ մի տրաքոցի ձայն: Զայնը
սաստիկ էր, կարծես թէ ամբողջ դառողը քարուքանդ
էր լինում... Ես մի քանի րոպէ մնացի շուարած... չը
գիտէի ինչ անել, ուր վազել: Մի կերպ խելքս գլուխս
հաւաքեցի և դուրս թռայ. հէնց այն վայրկեանին, երբ
ես կամենում էի առաջ վազել, մէկէլ տեսնեմ աջ կող-
մից, կաթսաների բաժնից բոցախառն ծուխը դուրս է
փչում... Խսկոյն հասկացայ, որ մեծ նաւթակաթսա-
ներէց մէկը ինչպէս և իցէ պատռվել է: Կրակը դիմում
էր դէպի իւղ մաքրելու բաժինը: Մշակները զարթել էին
և որը տիկոր, որը հագուստով, ամենքը դիմեցին կրակ
երեւացող տեղը հրդեհի առաջը կապելու, իսկ ես իս-
կոյն առանց գործադատարէց թոյլտուութիւն խնդրելու
վազեցի քաղաք, որ ձեզ յայտնեմ:

Իվան Գրիգորիչի կուրծքը անհամբեր շնչառու-
թենից արագութեամբ բարձրանում և ցածանում էր:
Մի քանի վայրկեան լուռ մտածելուց չետ նա դիմեց
ծառաներից մէկին, որոնք բերանները բացած ուշա-
դուրսութեամբ լսում էին լրաբերի խօսքերը:

— Այս վայրկեանիս լծվի իմ կառքը, ես առանց
րոպէ ուշանալու պիտի գործարան հասնեմ:

Ծառաները վաղեցին աղաչի հրամանը կատարելու:

— Վերջը իմ տունս կը քանդեն, ինձ կը սնան-
կացնեն, չետին աղքատութեան մէջ կը ձգեն, օրուայ
հացին կարօտ կը դարձնեն այս անիծվածները... այս
անպիտանները... մարդու կերպարանք ունեցող այդ ան-
խիղճ դադանները... այս... այս... այս:

— Թող Աստուած պատժի այն չար մարդուն, որը
համարձակվել է այս վնասը ձեզ հասցնել... Թող այս
գիշերվայ հրդեհի կրակը նրա գլխին թափվի: Աստու-
ծոյ կամքն է, աղան, մենք ինչ անենք, մենք խո՛ղիտ-
մամբ չենք կրակ գցում ու այրում ձեր գործարանը:

Լրաբերը այս ասելով գտակը ձեռքին հեռացաւ
պատի տակ: Ընդարձակ նախասենեակի պատից քարշ
տուած կանթեղի ճառագայթները մի րոպէ տարած-
վելով նրա նաւթախառն մուրի մէջ կորած բարձր հա-
սակի վրա, լուսաւորեցին նրա սև և կեղտոտ դէմքը:

Խիտաբոյս յօնքերի տակից փայլեցին անսովոր վիշտ
և հոգեկան տխուր տրամադրութիւն արտայայտող սև
աչքերը: Բաց գլխի ալեխառն մազերի բնական գոյնը
կորել էր թանձր կեղտի և նաւթային մուրի տակ:

— Մշակը ո՞վ է, որ նրա Աստուածը ո՞վ լինի—գո-
ւում էր Իվան Գրիգորիչը կատաղի առիւծի նման: Մը-
շակը Աստուած չունի, նրա Աստուածը փայտն է: Եթէ
դուք Աստուած ունենայիք, մի տարուայ մէջ իմ գոր-
ծարանը երկու անգամ չէր այրվի: Եթէ դուք խիղճ և
հոգի ունենայիք ձեր կեանքը կը գոհչեիք և չէիք թողնի,

որ ձեր աղին, ձեզ կերակրողին լինաս հասնէր:

Լրաբերը լուռ էր, նա գիտէր, որ Իվան Գրիգորիչին ինքնահաւան բնաւորութիւնը սաստիկ թշնամի է ուրիշներին հակախօսութեան, նա մտնականդ այսպիսի դժբաղդութեան ընդհանրում:

— Աղա, ֆաէտօնը պատրաստ է, ներս վազեց ծառան:

— Ես գնում եմ, դու էլ վազիր այս ընդհանր գործարան— դարձաւ աղան դէպի լրաբերը:

Մի քանի ընդհանր յետոյ երկու սեւագոյն նոյնքնեղով լծած փառաւոր կառքը թանգագին, տաք մուշտակի մէջ փաթաթված Իվան Գրիգորիչին տանում էր գործարան:

Հիւսիսային քամին փչում էր, անձրևի կաթիլները բռնի գործութենով դարկվելով կառքի պատուհաններին կրկնապատկում էին Իվան Գրիգորիչին յուզմունքը: Կարծես թէ բաւական չէր մարդկանց չարամտութիւնը, մըշակներին անխղճութիւնը, բնութիւնն էլ մի կողմից էր գործ դնում իր խտտութիւնը հակառակի նման հէնց այս գիշեր բարձրացնելով ներհակ քամի հրդեհին աւելի ոյժ տալու համար:

Այդ բոլորի մասին Իվան Գրիգորիչը կառքի մէջ մտածելով այնչափ կատաղած էր, որ քիչ էր մնում բարկութիւնից տրաքվի իրան գործարանի նախա-կաթսայի պէս: Ժամանակ ժամանակ կառքի պատու-

հանից գլուխը դուրս բերելով մտիկ էր անում հեռաւոր կրակի լուսաւորութեան, և անհամբերութեամբ հրամայում էր կառապանին քառորդ ժամում գործ դնել երկու կշտակեր և առոյգ ձիերի մի ամբողջ շարքովայ հանգստութենից ստացած ոյժը և գործութիւնը:

Հասնելով քաղաքի ծայրը, կառապանը մի անգամ ևս մտրակեց ձիերին և կառքը անհետացաւ գիշերային խաւարի մէջ: Իսկ լրաբերը դուրս վազելով փողոց աղայի տունից, առանց վայրկեան յապաղելու, ճանապարհվեց դէպի գործարան: Նա չը պիտի ուշադրութիւն դարձնի ոչ քամու և ոչ էլ անձրևի վրա, նրան հրամայված է ինչպէս և իցէ շուտ տեղ հասնել: Նա չէր կարող ուշանալ. այսպիսի ընդհանրում ամենաչնչին թուրութիւնը մշակի կողմից աղայի աչքում մեծ յանցանքի է փոխվում:

Այրվող գործարանը քաղաքից երեք վերստաչափ հեռու էր գտնվում: Լրաբերը ճանապարհը կարճելու համար ծովի ափով էր գնում: Լայնատարած ծովի ալիքների շփմանը գիշերվայ խաւար մթնոլորդի մէջ տարածվելով, անախորժ երկիւղալի տպաւորութիւն էր անում մարդու վրա: Ոչ մի շնչաւոր արարած, ոչ մի կենդանի առարկայ չէր երևում ծովափում, բացի այդ սև և վիթխարի մարդուց, որ գիշերվայ ուրուականի նման հսկայական քայլերով շտապում էր դէպի առաջ, խորը աւազի մէջ թաղելով իր ոտերը: Յանկարծ նա կանգ-

նեց կարծես թէ մի բան մտաբերելով և երկու ձեռքը մեքենաբար խփելով ճակատին մի բոլէ անշարժ մնաց:

— Ո՛վ Աստուած, եղբայրս և փոքր որդիս Հրդեհեց քեզ առաջ պառկել էին քնելու... բայց մըտեղ էին նրանք պառկել... այո՛, այո՛... մտաբերում եմ, Հէնց այն կողմում... ուր որ կաթսան տրաքվել էր... նրանք չը դիմանալով մեր ընդհանուր սենեակի ցրտին, այս գիշեր տեղափոխվել էին կաթսաների բաժինը վառարանի մօտ քնելու: Աստուած իմ, ի՞նչ կը պատահէ նրանց եթէ ժամանակին չեն գարթնի... այլովո՞ղ նաւթը ուղղակի ներանց կողմն էր ցատկում... նրանք իմ աչքովը չընկան:

Երկնակամարը կրակի լուսից շառաղուենել էր, քամու գորութենից բոցը կատաղաբար այս ու այն կողմ էր տարածվում... ամբողջ Սև քաղաքը ծուխի մէջ թաղվել էր: Լրաբերը սկսաւ իր յոգնած ոտերին ոյժ տալ:

*
* *

Տեղ հասնելով, Իվան Գրիգորեւի առաջին հայեացքը հազիւ կարողացաւ ճանաչել կրակի և ծուխի մէջ կորած գործարանը: Սև քաղաքի հասարակութիւնը պատել էր հրդեհի շուրջը կազմելով մի օղաձև շրջան, որի մէջ տեղը այրվում էր մի ընդարձակ խարոյկ: Այս ու այն կողմերից վազում էին մարդիկ, որոնց մըոտ դէմքերի վրա ոչինչ զայրացման նշաններ չէին նկատ-

վում: Այդպիսի և սրանից աւելի գօրեղ հրդեհներ ներանց համար սովորական դէպքեր են:

— Աստուած սրէ՛ք... մօտեցէ՛ք... օգնեցէ՛ք... մի վախենաք... ես փող կը տամ, կը վարձատրեմ օգնողներին — եղաւ Իվան Գրիգորեւի առաջին բացականչումը, որը գլխավոր վազելով ամբոխի միջից ձգտում էր դէպի կրակը:

— Մի մօտենաք, աղս... առաջ մի վազէ՛ք, վտանգալի է — գոչեցին այս ու այն կողմից ամբոխի միջից յետ մղելով նրան:

Բոցը երկու գօրեղ մասերի էր բաժանվել, որոնց մէկը դուրս էր գալի մի յարկանի տան փլատակված կտուրից, դռներից ու պատուհաններից — սա այրվում էր իւր մաքրելու բաժինը, իսկ միւսը — տասն ու հինգ քալ հեռաւորութենում մի գետնափոր շինութեան միջից դուրս ձգվելով, սրնթում էր ահագին բարձրութեան ամբողջ շինութեան տարածութեան չափով — սա բոցավառվել էր նաւթային մնացորդի պահեստը: Իսկ այդ երկու բոցաշտարակներն մէջ տեղը ներկայացնում էր կատարեալ իրական դժոխք: Այդ կաթսաների բաժինն էր, որտեղից առաջին անգամ կրակը սկսվելով տարածվել էր երկու կողմերը: Այստեղ արդէն ամենայն ինչ վերջացած էր, ոչ մի առարկայ կրակի ճանկերից չէր ազատվել: Բացի մի քանի երկաթէ կաթսաներից, որոնք իրանց միջի գիւրաբորբոք, կիսաաւարտ-փոխօգէնի

յանկարծակի բողաւառութեան ճայթուտից պատուելով
այս ու այն կողմ էին գլորվել.—ամենայն ինչ մոխիր
դառնալու վրա էր:

Խորտակված պատերի ճեղքերից բողախառն ծուխը
դուրս գալով, ուրը մօլոր պտոյտներով միանում էր բոցի
լայնաշրջան աշտարակի հետ, ինչպէս փոքրիկ գետակ-
ները հոսում են ընդարձակ գետի մէջ զօրացնելով նրա
կատաղի ընթացքը:

Գործարանի բակը ծածկված էր խառնիճադանճ
ամբոխով... ոտ դնելու տեղ չը կար: Իվան Գրիգորիչը
բաղմութեան առաջ կանգնած կարգադրութիւններ էր
անում: Ամբոխի միջից մի քանիսը դանադան խորհուրդ-
ներ էին տալիս նրան:

—Այդ միջոցներով անհնարին է բան առաջաց-
նելը. հարկաւոր է Նօթէլի գործարանից հրաչէջ նա-
սօսներ բերել տալ—ասում էր մէկը:

—Այո, այո, միայն Նօթէլի գործիքները կարող են
այդ կրակին յաղթել—աւելացնում էր մի ուրիշը:

Սրանք հարեւան գործարանատէրեր էին, որոնք
ոչ այնքան Իվան Գրիգորիչի մասին էին հոգում, որքան
վախենում էին որ մի գուցէ հրդեհը մինչև իրանց գոր-
ծարանները հասնի:

Իվան Գրիգորիչը չէր լսում նրանց:

—Օգնեցէք... շտապեցէք... ես փող կը տամ...
ջուր հասցրէք, ինչ էք պառել... անպիտաններ... քան-

դեցիք դուք իմ տունը, սրիկաներ... գողեր... աւագակ-
ներ—անդադար հայհոյում էր նա մշակներին շուարված
այս ու այն կողմ վազվզելով:

Հրդեհը շիջելուն բացելու Իվան Գրիգորիչի գործա-
րանի մշակներից օգնում էին և ուրիշ գործարանների
մշակներ ու կողմնակի մարդիկ: Միայն առաջինները
գործում էին ուղղակի կրակի դէմ ու դէմ, ամենավը-
տանգաւոր տեղում, իսկ վերջինները աշխատում էին որ-
քան կարելի է հեռուց գործել՝ խոյս տալով կատաղի
բոցի ալիքներից: Առաջինները հրաչէջ նասօսների խո-
ղովակների ծայրերից բռնած շփում էին ջուրը կրակի
դէպի գօրեղ կենտրոնը, որտեղից բոցը ջրի ամենայն մի
զարկին խուլ արձագանքներ էր տալիս,—իսկ վերջին-
ների մի մասը հեռուց նասօսների կռնակներն էր պը-
տրտացնում, երրորդ մասը ջուր էր աւելացնում նա-
սօսներին: Մշակների մի ուրիշ խումբ թիւերով հող էր
սփռում երկու կողմերից նաւթային մնացորդների բո-
ցավառված պահեստի վրա:

Մի քանիսը Իվան Գրիգորիչի մշակներից անգի-
տակցաբար այն արտիճան մօտացել էին կրակին, որ
ամբոխը նրանց փոխարէն սարսափում էր: Տօթը խեղ-
դում էր նրանց, կրակի տաքութիւնը կիզում էր նրանց
կիսամերկ մարմինները, խոշոր կայծերը անձրևի նման
հեղեղվում էին նրանց գլխին, բայց խորասուզված ի-
րանց գործի մէջ կարծես թէ նրանք ոչինչ չէին գգում:

Յովհաննու երեակայութեան տարտարոսը անգամ չէր կարող մըցել այս իրական դժուարի հետ: Իվան Գրեգորիչն բարկութիւնը ու շփոթութիւնը փոխել էին անորոշ սարսափի. մի վայրկեան առաջ նրա կատաղի դէմքը այժմ արտայայտում էր ներքին ահ ու դող: Անշարժ արձանի նման նա մի տեղում սառել էր և չը գիտէր թէ ինչ անի, նա կամեցաւ առաջ վազել, բայց չը կարողացաւ, որովհետեւ անհնարին էր: Ծուխը ու փողին խառնվելով մուրի, մոխրի և բոցի հետ կազմել էին նրա առաջ մի անթափանցելի խաւար տարածութիւն:

Յանկարծ ամենայն ինչ պարզվեց և նրա առաջ բացվեցաւ մի ողբալի տեսարան: Այս ու այն կողմ թաւալվել էին թուով մինչև վեց մշակների դիակներ: Երևում էին նոյնպէս և ոտի վրա մի քանի ուրուակա-նանման պատկերներ, որոնցից մէկը բոցավառված, խեղազարն պէս այս ու այն կողմ էր վազվզում բացականչելով.

— Օգնեցէք... հայ քրիստոնեաներ... օգնեցէք... խղճացէք... մարմինս այրվում է... շուտ... շուտ հող ածեցէք վրաս... ջուր... ջուր... ջուր... իւֆ... իւֆ Աստուած, սիրտս այրվում է... եփվեցի... խաշվեցի... խորոված դառայ:

Տեսարանը սոսկալի էր:

Սա տարիքը անցկացրած մի ծերունի էր, որի

դիւրարորոք ցնցոտիները բոցավառվել էին և խաշում էին նրա մարմինը կենդանի, կենդանի, ինչպէս միջնա-դարեան ինկվիզիցիայի թշուառ զոհերից մէկը:

Իվան Գրեգորիչը երեսը շուռ տուեց, նրա նրբա-ցած ջղերը անգոր էին դիմանալ մի այդպիսի այլանդակ պատկերի առաջ: Ամբոխի միջից շատերը սկիւտ առնե-լով վազեցին առաջ: Ուժեղներէց մէկը ոտքի մի գորեղ հարուածով բոցավառված ծերունուն գլորեց գետինը, մնացեալները սկսեցին այս ու այն կողմից հողով ծած-կել նրա մարմինը կիսակենդան թաղելով ողորմելի զառամեալին: Այդ միակ միջոցն էր, որով միայն հնա-րաւոր էր հանգցնել նրա այրվող ցնցոտիները:

— Խաշվեցի... իւֆ... իւֆ... այրվեցի... խուլ ձայնով հառաչում էր ծերունին հողի տակից: Նը-րա դէմքը ափսոսի այլանդակվել էր, որ ներկայ եղող-ներէց շատերը կէս սարսափով և կէս զգուանքով ծած-կում էին իրանց աչքերը նրան չը տեսներու համար:

Ուֆ... ան Սաստուած, շուտ առ հոգիս... ազա-տիր տանջվելուց... մի չարչարի—չարունակում էր ծե-րունին թաւալվելով հողի տակ: Բայց որդիս... Բէյրու-թը... ուր է նա... ուր ես որդիս... Բէյրութը դու էլ կորար... դու էլ այրվում ես... հօրդ նման... վնայ... վնայ... վնայ... որդի... եկ, դու էլ խաշվում ես, վերջին անգամ հօրդ տես, նա մեռնում է... կինս... որդիքս աղջկերք... ջուր... ջուր... իւֆ սիրտս այցսեց...

Վերջին խօսքերը արտասանելու ժամանակ ծերունու ձայնը աստիճանաբար փոխվում էր, հետզհետե թուլանալով:

— Այստեղ եմ հայրելի... դու ինչտեղ ես... որդիդ մօտդ է գալիս— գոռաց մի տասնեութ, քսան տարեկան երիտասարդ՝ ձախ ձեռքի վրայ յենած իր աջ թևը, որը այրված կաշին պոկվելով մերկացրել էր կարմիր միսը:— Ախ... ան... կծկծում է սիրտս... ուժ, Աստուած սիրէք, մի մօտենաք թեև... նա այրվում է... ուժ... ուժ... վայ... այս ով կպաւ ինձ... մի մօտենաք, Աստուած սիրէք... թեև... թեև... կծկծում է:

— Հեռացիր թշուառ, մի մօտենար հօրդ. քեզ տեսնելով խեղճ ծերունին կսկծից կը մեռնի— բացառական շեղման միջոց:

— Բայց ուր է նա... Ավտուած սիրես, թոյլ տո՛ւէք ինձ նրան տեսնել... նա գուցէ մեռնում է... թող գոնէ վերջին անգամ տեսնվենք միմեանց հետ:

— Բէյրութ... Բէյրութ... եկ, այստեղ եմ... մօտեցիր մեռնում եմ... ո՛հ... ո՛հ... այրվեցի... պապականիցի— բացականչեց ծերունին կամենալով ոտի կանգնել:

Մի քանի վայրկեան հայր և որդի չը կարողացան ճանաչել իրարու: Ծերունու աչքեր մի րոպե խանձվել էր և երեսում կուշկուշվել:

— Աման... այս թնչ որի ես ընկել, հայրելի, ասեց

որդին խելագարի պէս արձակվելով չոքած ու ծունկերի վրա թաւալվող ծերունու վրա:

— Օ... օ... օ մի կաշիւ մարմնիս... նա այրվում է... կծկծոց է տալիս... հեռուից... հեռուից խօսիր:

— Կուրանան իմ աչքերը... այս ինչ եմ տեսնում ես... այս ինչ կրակ է... այ այ... այ... թեև... թեև, մի կաշէք ինձ Աստուած սիրէք:

— Այս ինչ եմ լսում որդիս... Բէյրութ... դու էլ... ես այրվել:

Մի վայրկեան ծերունին մոռացաւ իր այրված մարմնի կսկծը և երկու ձեռքերով մեքենաբար փաթաթվելով որդու վզին շարունակեց աղերսել:

Մինչդեռ սրանք, հայր ու որդի, հեծեծելով գրկած իրարու խմուս էին անտանելի ցաւի և կսկծանքի դառն լեզին, մի քանի քայլ նրանցից հեռու կատարվում էր մի ուրիշ աւելի ողբալի տեսարան:

Իբրև դժոխային անդունդի յատակից վեց դիւթաւաւ մշակների միջից լսվում էին սիրտ պատռտող մորմօքաձայներ և այդ չէին նմանվում մարդկային ձայների, այլ մորթվող անասունների վերջին բառանշուններին և յուսահատ թառանջքին: Թաւալվածներեց երկուսը արդէն անշնչացած էին. նրանց այրված ու այրանդակված դէմքերը այլ ևս չէին կրում իրանց վրա մարդկային դէմքի ոչ մի նշան, նրանց աչքերի բերբեր դուրս էին ցցվել իբրև խորոված շագանակներ

մոխրի մէջ: Գլխի ու երեսի մագերի ու յօնքերի հետ-
քերը անգամ չը կային. նրանց գլուխները նմանվում
էին թէժ կրակի միջից դուրս բերած մսի կտորներէ:
Ձուրս մարդիկ աշխատում էին սրանց գիակաները մի
կողմ քաշել:

Մի քանի քայլ հեռու այդ դիակներէց մի երե-
տասարդ մշակ նստած գետնի վրա, իր ձեռքերը հողի
մէջ տրորելով, բացականչում էր:

— Ձեռքերս... ու՛ֆ... ու՛ֆ... խաշվեցին... սրապակիւե-
ցին... Տէր Աստուած... բայց ի դուր... նա մոխիր դա-
ռաւ... մեռաւ նա... իմ այրվող ձեռքերը չը կարողա-
ցան ազատել նրան... իմ հօրեղբորը... ո՛հ այն ինչ
սարսափելի մահ էր, որով նա մեռաւ... երանի... երա-
նի... հազար երանի կը լինէր եթէ նա հինգ ատրի ա-
ռաջ գիւղում... իր ընտանիքի, իր զաւակների մօտ փը-
շէր իր հոգին սառը անկողնում... քան թէ այդ խաշ-
տառակ գեհէնի մէջ... ու՛ֆ... ջուր... Աստուած սերէք,
փոքր ջուր... սերտս այրվում է... շոք է... շոք... ու՛ֆ:
Նրա թէժացած աչքերից գլորվեցին արասուքի մի
քանի կաթիլներ և նա ձեռքերը տանելով դէպի աչ-
քերը թուշեց իր սլոկված մատերի ծայծերը: Կարծես թէ
այդ աղի կաթիլները կարող էին գովացնել նրա սիրտը:

Սրանից մի փոքր հեռու լսվում էին խուլ աղօթ-
քի ձայներ:

— Ո՛վ միակ Աստուած և դու, Մուհամմէդ նրա

մեծ մարգարէն, տեսնում էք ձեր սուրբ աչքերով, որ
մենք ինչ սարսափելի կերպով ենք տալիս ձեզ մեր
հոգին, ընդունեցէք նրան և մոռացէք մեր հազար ու
մի մեղքերով լի անցեալը: Մենք այրվեցինք այս աշ-
խարհում գեալուրի պատրաստած կրակում: Բայց գը-
թացէք մեզ վրա և մի թողէք, որ այն կեանքում ևս
այդպէս այրվենք ու խաշուենք: Լայ... լայ, Իլլալահ,
Մուհամմէդ Բասուլ Ալլահ... Ռուհի ջեաննաթ...

Այդ պարսիկ մշակներն էին, որոնցից մէկի գը-
լուխը քարը ջարդելով երկու պատառ էր արել և փը-
շում էր իր վերջին շունչը, իսկ երկուսի նոյնպէս զա-
նազան տեղերը ջարդվել էին մահացու վէրքերով:

Ամբոխը խառնվել էր այնպէս, որ ոչ ոք այլ ևս ու-
շադուլութիւն չէր դարձնում հրդեհի վրա, որը այդ ժա-
մանակ սկսիւ էր փոքր առ փոքր մեղմանալ:

Իվան Գրեգորիչը գոռում էր. Աստուած սերէք...
օգնեցէք... հրդեհէ՛ք... հրդեհէ՛ք մի մոռանաք նրան... այդ
վիրաւորվածներին յետոյ էլ կարելի է ժողովել, բայց
գործարանս, գործարանս նա ձեռքից գնում է. նա
փչրվեց, վերջացաւ, տունս քանդվում է, ի սէր Աստու-
ծոյ խղճացէք:

Բայց Իվան Գրեգորիչի գոռոցները վրա ուշադու-
թիւն դարձնողներ քիչ եղան, աշխատում էին միայն
նրա հարեւան գործարանատէրերի մշակները, որոնց
տէրերը ստիպում էին չը հեռանալ գործելուց, մինչև

որ բոցը չի դադարել իրանց գործարաններին վտանգ սպառնալուց:

— Մենք չենք կարող այս թշուառներին անտէր, անօգնական թողնել ու հրդեհի մասին աշխատել գոռու մէջէն ամբոխի միջից դէպի Իվան Գրեգորիչը— Եթէ այդքան մարդիկ զոհ են դառնում մի րոպէում հրդեհին, ուրեմն թող նա անխնայ լափէ քո անիծեալ գործարանդ էլ, քեզ էլ, որ այդ թշուառ զոհերի կորուստեան պատճառն էք:

— Սյո՛, այո՛, դու ես դրանց այրվելու պատճառը, եթէ դու ժամանակին քո անիծեալ նաւթակաթսաները և վառարանը շինել տայիր, այդ դժբաղդութիւնը չէր պատահի ոչ քեզ, ոչ էլ այդ խեղճերին:

Գործակատարը, որ Իվան Գրեգորիչին շուաքի նման հեւում էր ուր նա վազվզում էր. դարձաւ դէպի նա և ասեց:

— Իվան Գրեգորիչ, խորհրդ եմ տալիս հեռու կանգնել այդ չարամիտներից, ով գիտէ ձեզ ինչ վնաս կը հասցնեն, նրանք մեր մշակների ընկերակիցներն են, նրանք այժմ զազանացած են և Աստուած գիտէ թէ ինչեր չեն մտածում:

Բայց Իվան Գրեգորիչը բանի տեղ չէր դնում ոչ ամբոխի սպառնալիքը և ոչ էլ իր գործակատարի խորհուրդը: Նրա ուշք ու միտքը կենտրոնացած էր միայն և միայն հրդեհի վրա և նա ամբողջ մարմնով գողում

էր թէ ահա կրակը հասնելու է Փօտոգէնով լիք տափառների պահեստին, ուր մօտ հազար լիք տափառներ կային: Սակայն այդ երկիւղը աւելորդ էր, որովհետեւ հրդեհը այլ ևս այնպէս սաստիկ չէր, ինչպէս տասը րոպէ առաջ: Կարծես թէ նա իր վրէժը արդէն հանած հանելով կամենում էր հանգստանալ:

Քամին դադարել էր, բոցը այլ ևս կատաղաբար այս ու այն կողմը չէր տարածվում, այլ հանդարտ ու ուղիղ գծով բարձրանալով վեր, լուսաւորում էր ներկայ եղող ամբոխը, որը գումարված թշուառների շուրջը զանազան օգնութիւն էր հասցնում այդ խեղճերին:

Այդ ժամանակ ամբոխին վազելով մօտեցաւ յանկարծ մի բարձրահասակ մարդ, որի դէմքի վրա նկատելի էին խորին յուսահատութեան և անորոշ երկիւղի նշաններ: Նրա ծունկերը ծալվում էին և դժուարութեամբ հնարանդւում նրա գնացքին:

Սա արդէն մեզ յայտնի լրաբերն էր:

— Թողէք... Թողէք տեսնեմ ուր են... ուր են որդիս, եղբայրս... Աստուած իմ... նրանք ուր են... միթէ... միթէ այրվել, վերջացել են նրանք... միթէ դեակներն էլ անդամ չեն ազատվել:

Ամբոխը ճանապարհ տուեց նրան և նա շտապով մտաւ մէջտեղ:

— Ո՛ւր էք, որտեղ էք, խօսացէք... Սարգիս... Գասպար... Ա՛խ այս Բէյրութն է, իմ եղբոր որդին...

ան միթէ դու էլ, դու էլ ես վայրել, Բէյրութ...

— Ե՛ս... Այո՛... բայց իմը ոչինչ, խեղճ Հայրս, ծերունի... նա մեռաւ... ահա նա... մեռաւ նա, մինչև վերջը... իր ընտանիքի անունը յիշելով... նա վերջին շունչը փչեց քո անունդ տալով, «գոնէ մինչև իմ եղբոր «Մէհրաբը» վերադառնալը ապրեմ» կրկնում էր նա հոգին փչելով:

— Ո՞ւր է նա ցոյց տուր ինձ նրա դիակը, բայց իմ որդին, Սարգիսը, նա որտե՞ղ է:

— Այստեղ եմ, Հայր... ո՛հ մի մօտենար աղաչում եմ ձեռքս, նա այրվում է... կծկծում է... մի կաշիք ձեռքերիս... ու՛ֆ, ու՛ֆ, թեև:

— Վայ, իմ աչքերին, այս լինչ եմ տեսնում ես... կուրանամ ես... այդ լինչ են դառել քո ձեռները Գասպար:...

Մէհրանը մօտեցաւ իր որդուն, բայց վերջինը արտասուքը աչքերում ցոյց տուեց նրա եղբոր՝ ծերունի Սարգիսի դիակի վրա: Մի րոպէ Մէհրաբը մնաց քարացած, նրա արտասուքից չոր ու ցամաքած աչքերը մեքենաբար դառնում էին կամ իր ծերունի եղբոր վրա, կամ որդու, Գասպարի այրված ու կուչ եկած ձեռքերի վրա, կամ իր եղբոր որդի Բէյրութի կաշուից մերկացած աջ թևի վրա: Իսկ ամբոխի գայրացած ուշադրութիւնը նրա վրա էր:

Այդ տարօրինակ դերքում նրա ածխագոյն դէմքը

ու բարձր ու բարակ հասակը պատկերացնում էր մի մռայլ մարմարոնեայ արձան, որի միայն բոցալառ աչքերն էին խախտարում ընդհանուր անշարժութիւնը: Երեք սուր դաշույններ միաժամանակ ցցվել էին նրա կուրծքի մէջ, որոնցից մէկը, եղբոր մահը, թափանցել էր մինչև սրտի խորքը խփելով արիւնը գլուխը:

— Ո՞ւմ մեղքն է... ո՞վ է պատճառը այս դո՛հերի... ումից կարող եմ առնել վրէժը... միթէ կրակից... բայց ինչպէ՞ս—վազել ու գլխովայր թաւալվել նրա մէջ—ահա ինչպէս կարելի է վրէժխնդրի լինել... ահա լինչը կարող է մխիթարել ինձ...

Այս ասելով նա երկու ձեռքերով սկսեց ուժգին հարուածներ տալ իր բաց, ալիսառն մագերով ծածկված գլխին: Ամբոխի մէջ շատերի աչքերից արտասուքի աղբւրներ էին թափվում:

— Վայ,..... բաս,..... ես լինչ պատասխան տանեմ քո զաւակներին... ես լինչ պիտի ասեմ քո պառաւ կնոջ... նրա աչքը ճանապարհին է մնացել... նա սպասում է իր ծերունի մարդուն, որը՝ հեռու քաղաք է գնացել փող վաստակել: Լաւ վաստակեցիր.... լաւ կը վայելեն քո եօթը զաւակները, որոնցից ամենամեծը ահա այստեղ անդամալոյծ է դառել:

Իվան Գրիգորիչը լսելով այդ գոռոցը, մօտեցաւ մի րոպէ ամբոխին:

— Ի՛նչ ես այստեղ գոռոռոց բարձրացրել խե-

լազար... Բնէ բղաւելու ժամանակ է... գործարանս
ձեռնից գնում է, դու այստեղ գոռում ես, վազիր, ասում
եմ, օգնիր այնտեղ:

Մէհրաբը ոչինչ չէր լսում, նա երեսնելվայր ընկած
էր եղբոր դիակի վրա բառանչում էր: Ամբոխը մնաց
զայրացած Իվան Գրեգորիչի անտեղի հրամանի վրա:

— Նրա եղբայրը այրվել մոխիր է դարձել, նրա
որդու ձեռքերը իր հօրեղբոր ազատելու ժամանակ խո-
րովվել են, նրա եղբոր որդու աջ թևը կուչ է եկել
այրված, իսկ դու այժմ, այդ դժբաղդից օգնութիւն Լս
պահանջում: Անխիղճ, անաստուած. նա այդ թշուա-
ռութենում ինչպէս կարող է օգնել քո անիծված գոր-
ծարանին— գոռացին ամբոխի միջից մի քանի տաք
գլուխներ:

— Մի և նոյն է, էլ այսուհետև նրա գոռալը օ-
գուտ չի տայ. թող կրակը հանդարդվի, այնուհետև ինչ-
քան կամենայ կարող է գոգոռալ: Վերկաց ասում եմ—
դարձաւ նա Մէհրաբին իր կօշիկի ծայրով մի հարուած
տալով նրան:

Սէյրաբը մեքենաբար գլուխը բարձրացրեց, դա-
ռն տանջանաց կնիքը դրոշմվել էր նրա ճակատի
վրա, աչքերը փայլում էին ներքին հոգեկան վշտերի
կայծերով: Դէմքը արտայայտում էր խելագար բարկու-
թիւն: Նա նմանում էր այդ դրութեան մէջ մի կատա-

ղի և յուսահատուած առիւծի, որը պատրաստվում էր
յարձակվել իր թշնամու վրա:

Մի վայրկեան նա այդ անշարժութեան մէջ մը-
նաց: Իվան Գրեգորիչը կէս բարկացած և կէս երկիւ-
ղալի դէմքով շուարված նայում էր նրա վրա:

Յանկարծ Մէյրաբը կայծակի արագութեամբ վեր
թռաւ տեղից...

Հն... ճշմարիտ է ասում աղան, պէտք է նրա հը-
րամանը կատարել, պէտք է օգնել, ես պարտաւոր եմ
աշխատել:

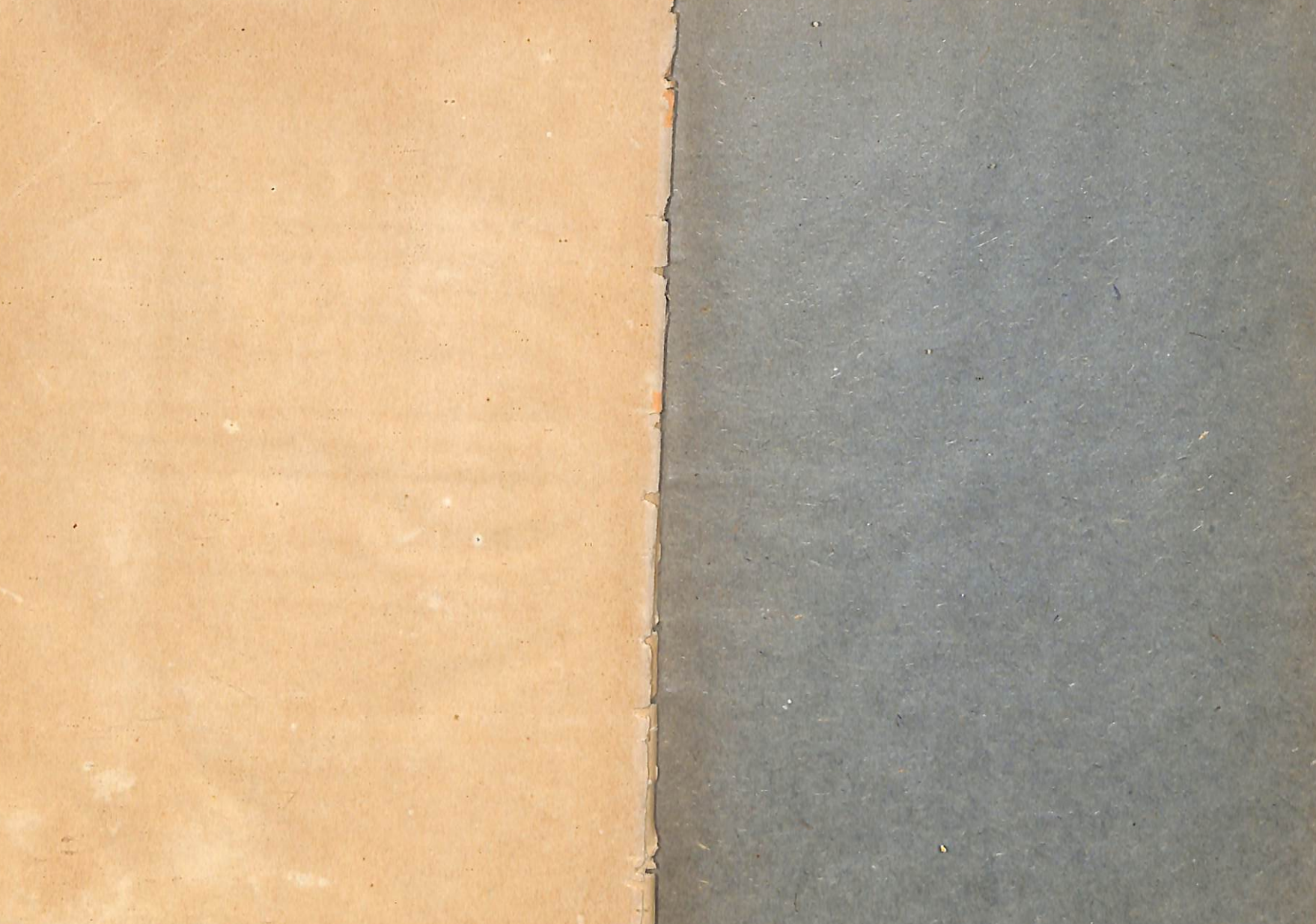
Նա կամեցաւ առաջ շարժել, բայց ծունկերը չը
հնազանդվեցին, գլուխը ծանրութիւն արաւ և նրա
վիթխարի մարմինը կայծակնահարի նման անշնչացած
թաւալվեց Իվան Գրեգորիչի ոտների առաջ, իր եղբոր
սեացած դիակի վրա:

— Գործարանս, գործարանս... Աստուած սիրէք, նա
փչանում է... տունս քանկեց:

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document, written on aged paper. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be underlined or emphasized. The script is dense and characteristic of 18th or 19th-century handwriting.

15208

2013

